

## II. MEŞRUTİYET SONRASI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ VE OSMANLI AZINLIKLARI ARASINDA YAŞANAN SİYASİ AYRILIĞIN ANALİZİ\*

*Tunay ŞENDAL\**

### Özet

Bir cemiyet olarak kurulmuş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, yurt içi ve yurt dışında hızla örgütlenerek düşüncelerini basın yayın yoluyla yaymak istemiş ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koydurarak Meclis-i Mebusan'ın açılmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit muhalifi Osmanlı azınlıklarıyla, ittifaka girmiştir. Ancak İttihatçıların Sultan Abdülhamit'in güçlü yönetimine karşı ayrılıkçı Ermeni örgütleri, Rum Ortodoks cemaati, Yahudi cemaati ile Arnavut ve Kürtlerle kurdukları stratejik işbirliği Meşrutiyetin İlanı sonrası beklenen istikrarı göstermeyecektir. İmparatorlukta Türk ve Müslüman olmayan unsurlar, yeni rejimin en büyük grubunu tesis eden Türklerin önderliği altında İmparatorluğu yeniden ayağa kaldırıp güçlendirmek amacıyla bir araç olarak kullanılacağından endişe etmekteydiler. Bu durum millet sistemi içinde organize olan dini cemaatlerin imtiyazlarını tehdit edecekti. Yahudi cemaati, İttihat ve Terakki yönetimindeki devletin yanında yer alırken ilerleyen süreç Rum, Ermeni, Arnavut ve Kürt cemaatleri ile İttihatçıların yollarının ayrılması ile sonuçlanacaktır. Çalışmamızda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sultan Abdülhamit'e yapmış olduğu muhalefette azınlık unsurlarla olan ilişkileri, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ayrı süreçlerde ve ayrı unsurların başlıkları altında değerlendirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Sultan II. Abdülhamit, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Azınlıkları

## ANALYSIS OF THE POLITICAL SEPARATION BETWEEN THE UNITY AND PROGRESS COMMITTEE AND OTTOMAN'S MINORITIES AFTER THE CONSTITUTIONAL 2<sup>ND</sup>

### Abstract

The Committee of Union and Progression that was initially founded as a committee wanted to spread its thoughts through media by organizing at a fast pace both inside and outside the country and tried to have the Parliament of Deputies reopened by bring-ing the Ottoman basic law into force again. In this context, the Committee of Union and Progress, II. Abdülhamit opposition entered into an alliance with Ottoman minorities. However, contrary to all expectations, the strategic cooperation among the members of this Party, Armenian separatist organizations, Greek orthodox community Jewish, Kurd and Albanian community against the powerful rule of Sultan Abdulhamid did not last long in the wake of the declaration of constitutionalism. Non-Muslims were concerned about the awakening of the Empire under the leadership of the Turkish majority. This would threaten the privileges of religious communities that organized under the "millet" system. While the Jewish community stood by the state ruled by the Union and Progress, the process came to an end when the members of the Committee of Union and Progress and Greek, Armenian, Albanian and Kurd communities broke up their collaboration. In our study, the relations with the opposition minorities that the unity and progress committee made to Sultan Abdülhamit were evaluated in separate processes after the declaration of the Constitution and under the headings of separate groups.

**Keywords:** Sultan Abdulhamit 2nd, The Committee of Union and Progress, Ottoman's Minorities

\* Bu çalışma Yüksek Lisans tezi olarak Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiştir.

\* Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Doktora Programı, tunaysendal@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2227-6692>

## Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti, çöküş sürecinde olan Osmanlı Devleti'ni kurtarma düşünceleriyle yola çıkan genç ve tecrübesiz bir kadrodan müteşekkildi. Devletin içine düştüğü kötü durumun sorumlusu Sultan II. Abdülhamit olarak görülürken İttihatçılara göre Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi, Sultan'ın yetkilerinin kısıtlanması ve hatta lağvedilmesi memleketteki kötü gidişe tek çare olacaktır. Bu gaye doğrultusunda, muhalefet nüfuzunu güçlendirerek dağılma sürecine giren devletten kopmak üzere olan azınlık unsurları bir arada tutmak adına gayrimüslim unsurlarla işbirliği yoluna gidildi. Sultan II. Abdülhamit yönetimine karşı İttihatçıların yürüttükleri mücadelede, Gayrimüslim unsurlar arasında bilhassa Ermeni ve Rumlarla yapmış olduğu ortaklık, Avrupalı devletlerin de desteğini görmüş ve bu stratejiyle ilerleyen İttihatçılar, istedikleri sonuca da ulaşmışlardır.

Sultan II. Abdülhamit'in hükümlerini boyunca Rum ve Ermenilerin özerklik ya da bağımsızlık temelli faaliyetleri için uygun ortam söz konusu olamazdı. Özellikle iyi bir istihbarat teşkilatına sahip olan sultanın, muhalefetin her türlü faaliyetinden haberi oluyordu. Bu nedenle gerek Rumların gerekse Ermenilerin eylemlerinde daha rahat davranabilecekleri bir ortamın sağlanması adına Sultan II. Abdülhamit'in durumu son derece mühim bir husustu. Bundan mütevellit muhalif Osmanlı azınlıklarının, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile müttefiklik yapması bir zaruret teşkil ediyordu.

### 1. İkinci Meşrutiyet'e Genel Bir Bakış

Sultan II. Abdülhamit İkinci Meşrutiyet'i ilan ederken Meclis-i Mebusan'ın da yeniden açılmasına karar verildiğini yayınladığı bir "İrade-i Seniye" ile duyurmuştu. 1 Ağustos 1908 tarihinde çıkarılan bir Hatt-ı Hümayun ile Kanun-i Esasi'nin anayasal çerçevesi de çizmişti. Bu esnada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin talebi doğrultusunda bilhassa Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarında kabine değişikliğine gidilmiş ve Sait Paşa sadrazamlık görevine getirilmiştir. 1908 Eylül ayında siyasi çizgisi çoğunlukla Liberal doğrultuda olan Osmanlı Ahrar Fırkası kurulurken İttihat ve Terakki Cemiyeti ise hala "Cemiyet" statüsünde fakat en etkin siyasi güç durumundaydı.

İkinci Meşrutiyet'in ilk genel seçimleri, Birinci Meşrutiyet döneminde çıkartılmış olan bir seçim kanununun 30 yıl aradan sonra padişahça onanmasının ardından bu geçici kanun doğrultusunda yapılacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir siyasi parti olmamasına karşın dönemin en teşkilatlı, en yaygın ve asker desteğine sahip tek gücü olmasından dolayı seçimlerde başrol konumundaydı. Seçimlere; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklediği adaylar ile Osmanlı Ahrar Fırkası adayları ve az sayıdaki bağımsız aday katıldı.

Seçimler 1908 yılının Kasım ayı sonu ve Aralık ayı başında yapıldı. 285 kişiden oluşan mecliste İttihat ve Terakki Cemiyeti, 160 Türk ve Arap milletvekilinin meclise girmesini sağlayarak çoğunluğu elde etti. Ayrıca Mecliste 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Musevi milletvekili de bulunuyordu. Muhalif konumdaki Ahrar Fırkası, Meclise yalnızca 1 vekil sokabilmiştir. Meclis-i Mebusan Padişah'ın bir açılış konuşmasıyla 17 Aralık 1908 tarihinde açıldı. Meclis Başkanlığı görevine İttihatçı Ahmet Rıza Bey getirilirken İttihat ve Terakki kendisini hala "Cemiyet" olarak nitelendiriyor ancak cemiyetin gizli merkez komitesi bütün siyasi eylemleri yönlendiriyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mecliste çoğunluğa sahip olmasına karşın, hükümet içerisinde bir temsilciye sahip değildi. Bir zaman sonra İttihatçılar ile Sadrazam Kamil Paşa'nın arası açılmıştı. Kamil Paşa, seçimlerde Ahrar Fırkası'ndan aday olmuş, ancak kazanamamıştı. Kamil Paşa'nın İttihatçıları devlet makamlarından soyutlaması ve orduyu siyasetten uzaklaştırmak amacıyla yaptığı girişimlerin ardından, bazı mebuslar istifa etti ve İttihatçı basın da Kamil Paşa'ya karşı muhalefete başladı. Bir grup vekil, sadrazamı hesap vermesi için meclise çağırdı. Kamil Paşa meclise gelmeyince 13-14 Şubat 1909 günleri, 8'e karşı 198 rey ile Kamil Paşa'ya güvensizlik oyu verdiler. Bunun ardından Hükümet istifa etti ve Padişah, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadrazamlık görevine atadı.<sup>1</sup>

Diğer yandan, cemiyetin baskı ve şiddet politikalarıyla birlikte mensuplarının kötü davranışlarının neden olduğu eleştiriler karşısında cemiyetten kopmalar yaşanmaya başladı. Çoğunluğunu kendi saflarından ayrılmış üyelerin oluşturduğu muhalif partiler kurulmaya başlarken

<sup>1</sup> Durdu Mehmet Burak, Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı:14, 2003, s.304.

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu ‘‘karşı muhalefeti’’ yok etmeye çalışıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalifleri arasındaki gerginlik ortamı her geçen gün giderek arttı.

### 1.1. 31 Mart Hadisesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, İkinci Meşrutiyet’in ilanından evvel vaat ettiği birçok sözü yerine getirmemesi, yönetimde etkin olamaması ve halkın geçmişten gelen sıkıntılarının devam etmesi toplumsal ve siyasi tansiyonu iyiden iyiye yükseltmişti. Durumun daha da kötüye gitmesiyle beraber halk arasındaki tepkiler gittikçe artıyordu. Bu suistimale açık, tepki ve rahatsızlık ortamından faydalanmak isteyen farklı grupların da dahil olmasıyla birlikte, yeni bir toplumsal bölünme ve çatışmanın içine sürüklenmek kaçınılmaz oldu.<sup>2</sup>

31 Mart Hadisesinin vukuu bulmasını tetikleyen başka bir neden ise; ordu içerisinde gerçekleştirilen düzenlemelerdir. Orduda yapılan birtakım düzenlemeler özellikle alaylı subayları rahatsız etmişti. Ordu içindeki askerler, haklarının yenildiği düşüncesine kapıldı. Harbiye mezunu olmayanların subay olamayacağı ile ilgili haberler askerler arasında ciddi bir memnuniyetsizlik doğururken İttihatçı genç subay ve askerlerin gusül işini talimden kaçmak olarak yorumlamaları ve bu duruma müsaade etmemeleriyle birlikte dini hassasiyetler karşısında ciddi bir tutum sergilememeleri de buna eklendi. Askeri hiyerarşik yapının bozulmasıyla birlikte cemiyetin idari ve siyasi müdahaleleri ordu içindeki subaylar aracılığıyla yapıyordu. Bu durum da ordunun siyasete karışmasını hızlandırdı. Ordu, siyasal bir mücadele merkezi haline gelirken bu durum cemiyete muhalif isimler ve halk içerisinde rahatsız bir ortam yarattı.<sup>3</sup>

31 Mart Hadisesinin cereyan etmesine neden olan başka bir sebep; 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan Prensi Ferdinand’ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i ilhakı ve 6 Ekim’de Girit’in Türkiye’den ayrıldığını ve Yunanistan’a bağlandığını bildirmesi oldu.<sup>4</sup>

31 Mart Hadisesinin, meydana gelerek olayın büyümesine sebebiyet veren en önemli neden İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne sorun çıkartan Kamil Paşa Hükümeti oldu. 13 Ocak 1909 tarihinde tam güvenoyu alan Kamil Paşa Hükümeti, meclisteki bu nüfuzundan yararlanarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni nüfuzu altına almaya çalıştı. Kamil Paşa, cemiyetin meclis içerisindeki hâkimiyetini azaltarak askerlerin siyasete dahil olmasını önlemeye çalışıyordu. Kamil Paşa ilk olarak İstanbul’a gelen Avcı Taburlarını, Padişah’a karşı darbe hazırlığı içerisinde olduğu gerekçesiyle Makedonya’ya geri göndermeye karar verdi. Ordu üzerinde nüfuzunu artırabilmek adına 10 Şubat’ta iki adamını Bahriye ve Harbiye Nazırlığına atayan Kamil Paşanın bu girişimleri siyasi krize neden oldu. İttihatçılardan yana olan nazırlar istifa etmeye başlarken *Tanin Gazetesi* ‘‘Hükümet Darbesi’’ başlıklı yayınlar yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kamil Paşa Hükümeti’ni bir güven oylaması sonucunda 12 Şubat’ta azlettirdi ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti kuruldu.<sup>5</sup>

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin kurulmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hükümet içerisindeki etkinliği ve siyasi nüfuzu güçlendi. Bu netice hükümete karşı iki güçlü muhalefet yapısının doğmasına sebebiyet verdi. İlk muhalefet Ahrar Fırkası’ndan geldi. Kamil Paşa’nın desteğinden yoksun kalan fırka, İsmail Kemal liderliğinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı sert bir muhalefet kampanyası başlattı. Siyasi iklimte sert bir hava hâkim oldu. Şahsi saldırı ve hakaretler birbirini takip ederken Ahmet Rıza, Ahrar Fırkası’nın bu siyasi tavrını ‘‘ihnet’’ olarak yorumluyordu.<sup>6</sup>

Muhalefet yapısının ikinci cephesini ise bazı muhafazakar çevreler, bilhassa da ulema sınıfı, medrese öğrencileri ve tarikat yapıları oluşturuyordu. Aralık 1908 tarihinde Kıbrıslı Nakşibendi şeyhi Vahdeti tarafından kurulan *Volkan Gazetesi* İttihatçıları dinsizlikle suçlayarak çok sert eleştirilerde bulundu. Vahdeti, İttihatçıların yapmış olduğu yeniliklerin İslam dini ve şeriata tamamen aykırı olduğunu ve en doğru yolun şeriata harfiyen uyulması gerektiği çağrısını yaparken Meşruti rejimi,

<sup>2</sup> Necmeddin Alkan, Selanik İstanbul’a Karşı ( 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit’in Tahttan İndirilmesi), Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 52-53.

<sup>3</sup> Ziya Nur Aksun, II. Abdülhamit Han, Ötüken, İstanbul, 2014, s. 488-499.

<sup>4</sup> Yılmaz Öztuna, Osmanlıya Veda (1808-1923), Yakın Plan, İstanbul, 2013, s. 251.

<sup>5</sup> François Georgeon - Ali Berktaş, Sultan Abdülhamit, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.573.

<sup>6</sup> A.g.e., s.574.

şeytani rejim olarak niteliyordu. Tüm bunlar karşısında Vahdeti, Osmanlı Devleti'ndeki muhafazakâr kesimi ve alaylı askerleri yanına çekti.<sup>7</sup>

Meşrutiyet'in içinde bulunduğu durum, gerek muhafazakar kesim gerekse Ahrar Fırkası kanadı için muhalefet açısından son derece elverişli bir ortamdı. İttihatçıların getirdiği devrim, yeni düzenlemelerden etkilenen memurlar, askere gitmek istemeyen öğrenciler, yerlerini mekteplilere kaptırmış olan alaylı zabıtlar, esnaf ve işçiler, ortada kalan eski Jön Türk militanları, kısacası hoşnutsuz grup ve hayal kırıklığına uğramış kitlenin tümü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dini hassasiyetleri önemsemediğini, hatta dini bir kenara attığını söylemekteydi. Bu sebeple de *Volkan Gazetesi*'nin yürüttüğü propaganda, toplum arasında nüfuz etmeye başlıyordu. Oldukça gergin olan siyasi ortamı patlatan olay ise liberal bir gazeteci olan Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi oldu. Toplumda büyük bir yankı uyandıran cinayetin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı büyük bir tepki vücut buldu. Cemiyete karşı muhalefet ettiği için Galata köprüsü üzerinde öldürüldüğü düşünülen Hasan Fehmi'nin katil veya katilleri de tutuklanmayınca halk arasında çok kötü bir etki yarattı ve aydınlar bu saldırıyı protesto etmek istedi. Henüz yeni fakülte haline dönüşen hukuk okulu öğrencileri hocaları Celâlettin Arif Bey'in teşvik etmesiyle harekete geçti ve mülkiye öğrencileriyle beraber Bab-ı Aliye yürüyerek sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan katillerin tutuklanmasını talep etti. Bu topluluk Bab-ı Ali'den ayrılırken halkın da gruba dahil olmasıyla sayıları on bin kişiyi buldu. Mebusan Meclisi'nin önüne geldiklerinde ise kalabalık yaklaşık elli bin kişiydi. Cenazenin defni merasiminde yüz bin vatandaş hazır bulunurken hükümet bu şekilde protesto ediliyordu.<sup>8</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yapılan muhalefet kampanyası sonuç verdi ve 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) tarihinde cemiyetin getirdiği birliklerden dördüncü avcı taburu askerlerinin subaylarını hapsederek ayaklanması neticesinde 31 Mart Olayı patlak verdi. Başlarında subay olmayan ve eli silahlı askerler Ayasofya Meydanında toplanarak şeriat isteriz diye nara atarken ateş ederek Mebusan Meclisi'ni kuşattı. Ardından Harbiye nezaretini ele geçirmeye çalışan Ayaklanmacılar, şeriatın tam olarak uygulanması, hükümetin istifa etmesi, meclisteki bazı mebusların uzaklaştırılması, daha önce görevlerinden alınan subayların tekrar görevlerine atanmalarını talep etti. Bu hadiseler sırasında bir mebus da öldürüldü. İsyanı bastıramayan Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti istifa etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en güvendiği birliklerin harekete geçmesinin ardından başlayan olaylar hızla büyüdü ve tam bir isyan haline geldi.<sup>9</sup>

İstanbul'daki bu olaylar başta ülke içinde olmak üzere bilhassa Makedonya'da büyük bir etki yarattı. İttihatçılarca Meşrutiyet'in mahvolduğu gibi yorumlar yapıyordu. Rumeli ve bazı bölgelerden Padişah'a ve hükümete karşı protesto mektupları gönderilirken isyanı bastırmak adına 15 Nisan 1909 tarihinde Hareket Ordusu öncü birlikleri Selanik'ten İstanbul'a doğru yola çıktı. Yola çıkan Hareket Ordusunun İstanbul'a yaklaşması olayların seyrini de değiştirdi. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, 21 Nisan 1909 günü İstanbul'a girmek üzere hazırlıklara başladı. 24 Nisan'da isyan bastırılarak İstanbul'a hâkim olundu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve Meşrutiyet rejimine karşı yapılan isyan hareketi amacına ulaşamadı.<sup>10</sup>

## 1.2. Sultan II. Abdülhamit'in Tahttan Hal'edilmesi

Hareket Ordusu'nun 15 Nisan 1909 tarihinde isyanı bastırması sonucunda Sultan II. Abdülhamit'in hal edilmesi meselesi gündeme geldi. İttihatçılar, Sultan'ı 31 Mart Hadisesinin azmettiricisi olarak değerlendirmekteydi. Sultan II. Abdülhamit'in aslen isyana dahil olup olmaması, Cemiyet nazarında pek de mühim teşkil etmemekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin asıl niyeti Meşrutiyeti ilan etmekle beraber Sultan'ı da tahtan etmekte. Cemiyet, Padişah'ın iktidar gücünü kısıtlamış olsa da Sultan II. Abdülhamit hala Cemiyet için büyük bir tehditti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne göre Sultan II. Abdülhamit tahtta kaldığı müddetçe hiçbir şey mümkün olmayacaktı.

Hareket Ordusu, Yeşilköy'de yaptığı açıklamada, İstanbul'da asayişini yeniden tesis ederek suçluları cezalandırmak istediklerini bildirmekteydi. Olaylara karışmış olan liberal ve muhafazakar isimler, misilleme tehdidi nedeniyle şehri terk etmeye başladı. Pek çok milletvekili de Hareket

<sup>7</sup> A.g.e., s.574.

<sup>8</sup> Ahmet Bedevi Kuran, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, Tan Matbaası, İstanbul, 1948, s. 337-338.

<sup>9</sup> Rıfât Uçarol, Siyasi Tarihi ( 1789-2014), Der Yayınları, İstanbul, 2015, s 517.

<sup>10</sup> A.g.e., s.518.

Ordusu saflarına katılırken 21 Nisan günü, Ahmet Rıza önderliğindeki yaklaşık yüz mebus, Meclis-i Mebussan ile Ayan Meclisi'ni Yeşilköy'e nakletti.<sup>11</sup> Sultan II. Abdülhamit'in desteğiyle yükselen ve onun hürmetleriyle ciddi bir mal varlığına sahip olan Küçük Sait Paşa, istikbalin Sultan II. Abdülhamit'te değil İttihatçılarda olduğu düşüncesiyle yeni yönetimde kendi yerini korumak için başkanı olduğu Meclis-i Milli'de hal kararını bir an evvel almak ve İttihatçıların gözüne girmek adına Meclis-i Milli'yi birleştirme kararı aldı. Ertesi gün yaklaşık 240 vekil ve 34 ayan Yeşilköy Yat Kulübünde toplanarak II. Abdülhamit'in hal edilmesi ve yerine V. Mehmet Reşat'ın tahta geçirilmesi hususunda tartışmalara başladı. Mahmut Şevket paşa Yat Kulübüne gelerek tartışmalara son verdi. Mahmut Şevket Paşa'nın nazarında askerler, Sultan II. Abdülhamit'in hal edileceğini öğrenirlerse isyanın önünü almak imkansızdı.<sup>12</sup>

Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesinin ardından Sultan II. Abdülhamit'in kızı, Sultan'ın vaziyetini anlatarak; Sultan'ın son derece üzgün, kederle omuzları çökmüş bir halde ve bezgin görüldüğünü ifade ederken onu hiç bu kadar üzgün ve bitkin görmediğini, tüm sevincinin uçup gittiğini dile getirmiş babasının şu acı tespiti yaptığını da eklemiştir: *'Düşmanlarımın muradı oldu.'*<sup>13</sup>

Sultan II. Abdülhamit, Hareket Ordusunun İstanbul'a geldiğini duyunca Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa ve Harbiye Nazırının aracılığıyla kan dökülmesine engel olmaya çalıştı. Sultan, Saray muhafızlarını silahlarını bırakmaları için ikna etmeye çabalarken 24 Nisan Cumartesi günü Selanik'ten gelen Hareket Ordusu Yıldız Sarayı'nın çevresini kuşattı. Bu esnada İstanbul'dan gelen top sesleri Saray ahalisini korkutmuş ve ahali, sarayı boşaltmaya başlamıştı. Gece bekçilerinden bahçıvanlara, hizmetçilerden, Sultan'ı korumakla mükellef 2. Orduya kadar tüm saray ahali kaçıyor ve teslim oluyordu.<sup>14</sup> Geriye yalnızca yaklaşık 30 muhafızdan başka kimse kalmamıştı Ayşe Osmanoğlu, bu durumu anlatırken: *'Saray'da kadınlardan başka kimse kalmadı'* ifadesini kullanmıştır.<sup>15</sup>

Asayiş tam manasıyla tesis edildikten sonra 26 Nisan günü, Mebuslar ve Ayanlar İstanbul'da Mebussan Meclisi'nde toplandı. Ertesi gün 240 mebus ve 34 ayandan oluşan Meclis, Sultan II. Abdülhamit'in durumunu kararlaştırmak için gizli bir oturum gerçekleştirdi. Bazı ayan ve mebuslar hal kararını vermekte tereddüt yaşıyorlardı. Çünkü Sultan II. Abdülhamit'in olaylara karışması hususuyla alakalı doğrudan bir delil mevcut değildi. Kanun-i Esasi'nin 5. Maddesi uyarınca Padişah, sorumluluktan muaf ve kutsal sayılıyordu. Osmanlı Devleti devlet geleneklerine göre kurallara uygun bir hal için fetva emininin yazısı ve Şeyhülislam'ın mühürlenmiş bir fetvası gerekmektedir. Ancak her iki vazifedar da çeşitli bahaneler ileri sürerek bu kararı almak istemiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hal kararını almakta son derece kararlıydı. Meclis ikinci reisi ve cemiyet merkez komite üyesi Talat Bey, onları ikna ederek meclise gelmelerini sağladı. Hâlihazırda bir fetva taslağı bulunuyordu. Sultan II. Abdülhamit'i hal ederek tahttan indirme ve çekilmesini sağlama hakkı meclise bırakılmış oldu.

### 1.3. Hal Karar Heyeti: "Bir Türk, Bir Arnavut, Bir Ermeni, Bir Yahudi"

Oylama işlemine geçildiği esnada, meclis hal edilsin sesleriyle yankılanıyorken sonunda hal kararı ittifakla onaylandı.<sup>16</sup> Bu kararı Sultan II. Abdülhamid'e tebliğ etmek için Meclis-i Ayan üyelerinden eski Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa, Draç Mebusu Arnavut Esad Toptani Paşa, Ermeni Aram Efendi, ve Türk-Müslüman düşmanlığıyla tanınmış Selanik Mebusu Siyonist Yahudi Emanuel Karasu'dan oluşan bir heyet teşkil edilmişti.<sup>17</sup>

Sultan II. Abdülhamit, Hal Karar Heyeti'ni Küçük Mabeyn Köşkü'nde kabul etti. Arif Hikmet Paşa, Sultan'a fetvayı okuduktan sonra II. Abdülhamit: *'Hüküm Allah'ındır. Bu işi ben yapmadım. Sebep olanları millet arasın bulsun. Yalnız bir ricam var o da hayatımın Çırağan Sarayı'nda muhafaza edilmesidir.'* dedi Fakat Cemiyet, Sultan'ı daha sıkı kontrol edebileceği bir

<sup>11</sup> François Georgeon - Ali Berktaş, Sultan Abdülhamit, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.580.

<sup>12</sup> A.g.e., s. 580-583.

<sup>13</sup> Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamit, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.143.

<sup>14</sup> A.g.e., s.582.

<sup>15</sup> Ayşe Osmanoğlu, a.g.e., s.146.

<sup>16</sup> François Georgeon, Ali Berktaş, a.g.e., s.582-583.

<sup>17</sup> A.g.e., s.583.

yer olan Selanik'e sürme kararı aldı.<sup>18</sup> Hal Karar Heyeti, İttihatçı görüşe sahip olan isimlerce dahi "azim bir hata-yı siyasi" yani affedilemez bir hata ve silinmez bir leke olarak değerlendirilen bu kararı Sultan'a bildirirken: "*Millet seni azletti*" diyerek 32 sene, 7 ay, 27 gün süren saltanatının son bulduğunu tebliğ etmişti. Ardından II. Abdülhamit, 28 Nisan 1909 tarihinde Yıldız Sarayı'ndan alınarak Sirkeci Garı'na getirildi ve oradan da bir trene bindirilerek Selanik'teki Alatini Köşkü'ne gönderildi.<sup>19</sup> Balkan savaşı çıkıp Selanik'in düşeceği anlaşılınca İstanbul'a getirildi. Ve II. Abdülhamit 10 Şubat 1918'de vefat etti.<sup>20</sup>

Sultan'ın İstanbul'dan ayrılmasının ardından Yıldız Sarayı'nın her köşesi İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından didik didik aranmış ve tüm darbelerde görüldüğü gibi ekonomik bir yağmaya teslim edilmişti. Bu sebeple Saray ilk kez tüm detaylarıyla ulusal ve uluslararası basına açılmıştı. Sultan II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık arşivini bilhassa da "jurnalleri" araştırmak için bir tetkik komisyonu oluşturulmuş ve bunların pek çoğu Enver Paşa'nın emriyle bugün İstanbul Üniversitesi'ne tahsis edilmiş olan Harbiye Nezareti bahçesinde yakılmıştır.

## 2. İkinci Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında İttihat Ve Terakki Cemiyeti Ve Osmanlı Azınlıkları

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden evvel, 1908 yılının bahar aylarında "ortak düşman" olarak cephe alınan Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı geniş bir muhalefet cephesi vücut bulmuştu. İkinci Meşrutiyet yeniden ilan edildiğinde ise tarihte emsaline pek az rastlanacak biçimde bütün muhalif cepheler görünürde büyük bir "kardeşlik" havası içinde kutlamalara girişti. Türklerin yanında Rum, Ermeni, Bulgar, Musevi ve ülkede oturan diğer Avrupalı insanlar meydanlarda coşkuyla kucaklaşıp, kardeşlik ant içiyorlardı. Enver Paşa, "*Bundan böyle Bulgar, Yunan, Eflak, Yahudi, Müslüman yoktur. Hepimiz kardeşiz, eşitiz ve Osmanlı olmaktan gururluyuz!*" diyordu.<sup>21</sup> Memlekette büyük bir iyimserlik tablosunun doğduğu bu günlerde, 1896 yılında çıkan Van İsyanı'nda yaşamını yitiren Ermeniler için yapılan anma törenlerine Türkler katılıyor ve Kudüs'ten İstanbul'a dönen eski Patrik İzmirliyan'ı karşılamaya geliyorlardı.<sup>22</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ayrılıkçı-Milliyetçi unsurlarla arasındaki ilişkiler, Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı doğal bir ortaklık olarak yorumlanmış ve o çerçevede şekillenmiştir. Ayrı nedenlerle de olsa "istibdat idaresi" olarak değerlendirdikleri idare karşısında sürdürülen muhalif hareketin ortak iş birliği içinde yürütülmesi, tarafların gayelerini elde etmeleri bakımından mühim bir taktiksel eylem olarak değerlendirilmiştir. Fakat Padişah'a karşı sürdürülen bu geçici ortaklık, daimi bir beraberliğe dönüşmemiştir. İlk başlarda olmasa dahi, gelişen olaylar zincirinin etkisiyle durumu fark eden İTC, ülkenin toprak bütünlüğünün tehlikeye düşmesi nedeniyle en son ana kadar ayrılıkçı unsurların samimiyetine inanma iradesini devam ettirmiştir. Zira azınlıklarla doğabilecek istenmeyen sert bir çatışma, Makedonya ve "Vilayat-ı Sitte"nin istikbali ile doğrudan alakalıdır.

1907 Kongresinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamit idaresine karşı ülke genelinde bir birlik sağlama amacıyla tüm muhalif unsurlarla iletişime geçmiş ve birlikte çalışmanın yollarını aramıştır. Fakat Rum, Bulgar ve Ermeni temsilcilerinin fırsatçı tutumları, Cemiyet tarafından "en azından" tahmin edilmekteydi. Böylelikle bu ittifakın nedenleri açıklanırken: "*ümidimizi kestiğimiz ve büsbütün na ümid olduğumuz manası çıkarılmamalı*"<sup>23</sup> ifadesiyle bu azınlıkların gaye ve eylemlerinden haberdar olduklarını göstermişlerdir. Fakat Cemiyet, samimiyetle savundukları "ittihad-ı anâsır" düşüncesi nedeniyle Azınlıkların ittifak iradesini güçlendirebilecekleri umudunu taşıırken ülkenin parçalanmasının önüne ancak böyle geçebileceklerini düşünüyorlardı yorumu yapılabilir. Aslında, kongreye dahil olan unsurlar Sultan II. Abdülhamit'e düşman oldukları gibi, birbirlerine de yakın sayılmazlardı.

*"Terakki ve İttihat Cemiyeti, Türk olmak ve Türk vatanına gönülden bir muhabbetle bağlı bulunmak itibarıyla... Türkiye'den ayrılmak isteyen gayrimüslim gruplara düşmandı.*

<sup>18</sup> A.g.e., s.582-583.

<sup>19</sup> A.g.e., s.582-583.

<sup>20</sup> "II. Abdülhamit", Osmanlı Ansiklopedisi, VI. Cilt, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.86-87.

<sup>21</sup> Georges Castellan, Balkanların Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 380.

<sup>22</sup> Talat Paşa, Talat Paşa'nın Anıları, yayına hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 50.

<sup>23</sup> Erdal Aydoğan, - İsmail Eyüboğlu (Hazırlayanlar), Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki, Alternatif Yayınları, Ankara 2004, s. 430.

*Aynı zamanda gayrimüslim teşekküllerin tarafını iltizam eden Sabahaddin Bey fırkasını da hiç sevmiyordu. Diğer taraftan Sabahaddin Bey fırkasıyla gayrimüslim gruplar da Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni, Osmanlı Devletinin tamamıyet-i mülkiyesini her şeyden evvel ileriye sürdüğünden dolayı, hakikat-ı halde hiç istemiyorlardı.”<sup>24</sup>*

Bunun yanı sıra gayrimüslim gruplarla, Arnavut ve Araplar, milletlerini Osmanlı adıyla tek çatı altında tutabilmek için “anâsır -ı muhtelif”nin birlikteliği devamlı olarak vurgulanmaktaydı. Arnavutluk’tan İTC’nin merkez yayın organına gelen ve cemiyetin Türk niteliğine vurgu yapmakta olan mektuba, red niteliğindeki verilen cevap dikkat çekmektedir:

*“...Evvla söyleyelim ki: Sahib-i mektubun bize Türk hitabını tevcih etmeye hakkı yoktur. Cemiyetimiz bugün on bini müteceviz azaya malikdir. Bu aza meyanında Arab, Türk, Arnavud, Kürd, Ermeni, Laz, Rum, Yahudi, Dürzî ve ilh. Din ve kavimlerine mensup pek çok efrad vardır. Hatta hey’et-i tahririyemiz meyanında aslen ve neslen Türk olmayan zevad dahi mevcuttur. Binaenaleyh biz Avrupalılar gibi bir Türk hükümeti tanımıyoruz... Zaten bu kanaat-ı fikriyemiz unvan intihabında bile ima olunmuş ve birçok parlak isimler meyanında (Osmanlı) nam-ı sadesi tercih edilmişdi. Bundan da anlaşılır ki bir liva-yı ittihad altında yaşamak istemekden maksadımız hiçbir kavmin mezheb ve lisanına taarruz etmek değildir.”<sup>25</sup>*

1902 yılına kadar Cemiyet yöneticilerinde İTC’nin içindeki gayrimüslimlerin temsil hakkını artırmanın, Osmanlı devletine uyum sağlama niyetinde olmayan unsurları ne yönde etkileyeceği hususunda iyimser bir kanaat mevcuttu. Temsiliyetlerinin ve siyasi hakların artmasıyla azınlık grupların sistemle bütünleşerek Osmanlılık fikrinin vücut bulacağı düşünölmekteydi.<sup>26</sup>

İttihatçılar, Ermeni ve Rum militanlarının eylemlerini takip edip, değerlendirme aşamasına geldikleri vakit, “Devlet-i Osmaniye”nin devamı adına ellerinde Türklerden ve “Türkçölük”ten başka bir düşüncenin kalmadığı neticesine varmışlardır. Bu durum resmen ifade edilmemiş, yıkılmakta olan bir devleti kurtarma arayışındaki Cemiyet kadrosu, devleti meydana getiren tüm unsurları “Osmanlılık” adıyla bir çatı altında tutmayı anayasal bir “zorunluluk” olarak devam ettirmiştir. Bu ortam neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermeni komitelerinin ve Rum Milletinin, basın yoluyla Meşrutiyet’in ilânını kendi başarıları olarak lanse etmeleri karşısında bile bunu inkar etme yoluna gitmemiştir. Çünkü asıl gaye, Meşrutiyet yönetimi altında Osmanlı Devleti’ni meydana getiren unsurlar arasında bir barış ortamının sağlanması ve devletin yıkılışının önüne geçilerek, bütönlüğünün korunmasıydı. İkinci Meşrutiyet’in, azınlık Osmanlılar tarafından benimsenmesi asıl hedefe oldukça uygunken bu amaç, bir nebze sergilenen bu tutumla teşvik edilmişti.

İlk günlerdeki o sevinç ve coşkuyla beraber İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bu tutumu, kendi milletleri üzerinde nüfuzu azalan militan çetelerin de çabalarıyla, gün geçtikçe “Türkleştirme” politikasıyla değerlendirildi. Bunun gerekçesini ise evvela tarihsel arka plan ve Meşrutiyet’in ilânı sonrası ve Balkan Savaşları arasındaki dönemde yaşanan gelişmelerde aramak gerekir. Meşrutiyet’in ilânı sonrasında yapılan seçimlerde, görüntüden ibaret olan ittifak ortamı bozulmaya başladı. Taşnakların İttihat ve Terakki Cemiyeti ile çıkar gereği işbirlikleri bile Ermeni halkı içerisinde ciddi eleştirilere neden oluyordu. Hükümet, ülke sorunlarına eğilmeye başlarken siyasal hedeflerdeki ayrılıklar da Meclis kürsüsünde kendisini gösteriyordu.

### **2.1. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Rumlar**

II. Meşrutiyet’in ilan edildiği dönemin başlarından Balkan Harpları’ne kadar olan zaman aralığında, “Osmanlılık” düşüncesi ve Osmanlı vatandaşlığı kavramı, ülkeyi bir arada tutmanın ve siyasi birliğin istikrarı için önemli bir etken olarak göröldü.<sup>27</sup>

1908 ve 1914 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, İttihad-ı anasır, Osmanlılık ve merkezîyetçilik politikaları, cemiyetin yönetsel idarideki en mühim siyasal ilkelerini teşkil etmektedir. Ancak II. Meşrutiyet ile beraber Osmanlı Devleti’nde yaşayan Rumların millet sistemi

<sup>24</sup> Aydoğan – Eyüboğlu, Bahaeddin Şakir Bey’in..., s. 431–432.

<sup>25</sup> M. Şükrü Haniöglü, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889 – 1902), İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s.629.

<sup>26</sup> A.g.e., s.30.

<sup>27</sup> Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.242.

içerisindeki ayrıcalıklı durumlarını yitirmeleri söz konusu oldu. Böylelikle Rumlar, II. Meşrutiyet'in ilanının kısa süre sonrasında Cemiyet'e karşı muhalefet etmeye başladılar.<sup>28</sup>

1908 seçimlerinde İttihatçılara en fazla sorunu Rumlar çıkarırken, Hüseyin Cahit, *Tanin*'de İttihatçıların politikaları doğrultusunda yazılar kaleme alarak Müslüman tebaanın seçimlerde beraber hareket etmeleri gerektiğini belirtmiştir. O dönemde İttihatçılara karşı bir muhalefet çizgisi izleyen Rum gazetesi *Proodos* ile Hüseyin Cahit arasında sert polemikler yaşanmıştır. Yunan dışişleri nazırının, Rum patriğine, Türk gazetelerine rüşvet vererek ilişkilerin geliştirilmesini önerdiği ortaya çıkınca gerginlik hat safhaya ulaşmıştır. Yunan Hükümeti'nin buna benzer işler için para göndermeye devam etmesi, Meclis-i Mebusan'daki Rum vekilleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı kışkırtarak muhalefet etmeye yöneltmesi tansiyonu iyiden iyiye yükseltmiştir. 1908 seçimleri, II. Meşrutiyet'in ilanının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Rumlar arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olan ilk gelişme oldu. Seçimler, İttihatçılar ile Rumlar arasındaki siyasi görüşlerin ve meşrutiyet rejiminden beklentilerin aslında ne kadar farklı olduğunu göstermiş oldu. Rum toplumunun meşrutiyetten evvel sahip olduğu ayrıcalıkları terk etmeye pek niyeti yokken buna karşın Cemiyet'in Osmanlı Devleti ve sosyalitesini dönüştürme planları, iki grup arasındaki temel çatışma noktalarını oluşturmaktaydı. İkinci Meşrutiyet'in ilk seçimlerinde yaşanan bu gergin ortam, devam eden yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Rumlar arasında yaşanacak olan krizlerin habercisi niteliğindedir.

Yunan eğitim dernekleri, Yunan konsolos ve din adamlarının Yunan hareketini yayma çalışmaları, Makedonya'daki okullar ve eğitim kurumları Anadolu'da Helenizm'i yeniden canlandırma politikası çerçevesinde can alıcı noktayı oluşturmaktaydı. Etnik-i Eterya Cemiyeti başta olmak üzere, Yunan organizasyonları, Helenizm için çalışırken "ittihad-ı anasır" politikası büyük bir başarısızlığa uğramış ve Yunan propagandasına karşı Osmanlı hükümetlerinin aldığı önlemler boşa çıkmıştır.

Yunanistan sınırlarının Osmanlı Devleti aleyhinde genişlemesini isteyen Rumlar için İkinci Meşrutiyet'in zaferle sonuçlanması, Helenizm adına da bir nevi tehlike teşkil etmekteydi. Osmanlılık fikrine başından beri sıcak bakmayan Rum Toplumunu, İkinci Meşrutiyet'in ilanından 31 Mart hadisesine kadar olan süreçte, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı Rum gazeteleri ve Rum Patrikhanesi tarafından açık destek görmüştür.

31 Mart Olayı'nın ardından gerçekleştirilen 1911 ara seçimlerinde İttihatçıların istediği neticeye ulaşamaması Rumları heyecanlandırmış, bir sonraki yıl yapılan 1912 seçimlerinde Rumlar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile anlaşarak birlikte hareket etmiştir. Bunun üzerine Rum toplumunun seçimlerde muhalif olmaması için İttihat ve Terakki Cemiyeti, Patrik ile görüşmüş ancak Patrikhane kendi içlerinde aldıkları karar gereğince Rumların, seçimlerde serbestçe oy kullanabilmesi tavrını takınmıştır. Bunun üzerine tarihte "sopalı seçimler" olarak da anılan 1912 seçimlerinde Rumların siyasi temsilciliğini Rum Meşrutiyet Kulübü ve Rum Patrikhanesi üstlenirken seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti büyük bir üstünlük ile kazanmıştır. Babiâli Baskını ile İttihatçıların yönetimi tamamen ele geçirmesiyle, 1914 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tek başına iktidar olmuş ve Balkan Savaşları'ndaki toprak kayıpları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temel politikaları üzerinde mühim etkiler oluşturmuştur. Toprak kayıplarının ardından Cemiyet'in ağırlık merkezi Anadolu'ya kaymış ve Türk nüfusun sayıca ön plana çıkmasıyla, "Türkçülük" ideolojisi Cemiyet için bir zorunluluk zuhur etmiştir. Böylelikle, Balkan Harpleri sonrasında, Osmanlılık düşüncesinin yerini, Türkçülük almıştır. II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumlara dair yürüttüğü politikada, Yunan Devleti'nin Rum tebaa üzerindeki nüfuzunu azaltma fikri mühim bir rol oynamıştır. Bu doğrultuda sosyal, siyasal, kültürel ve yönetsel alanlarda bir takım tedbirler alan İTC, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı Devleti'nde gittikçe artmakta olan Yunan faaliyetlerini önlemek adına Yunanistan gözetiminde girişimlerde bulundu. Bunun yanında Osmanlı topraklarında eylemler gösteren gizli Yunan cemiyetlerine ve Yunan propagandasına karşı tedbirler aldı.<sup>29</sup>

Rum cemaati üzerinde etkin bir nüfuzu bulunan Fener Rum Patrikhanesi, II. Meşrutiyet döneminde İttihatçılara en fazla muhalefet eden dini kurumların başında gelirken Rumların İttihat

<sup>28</sup> Hasan Taner Kerimoğlu, İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.21-22.

<sup>29</sup> Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.223-224.

ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik muhalif tavrı siyasi alanda ve seçim dönemlerinde daha net bir şekilde gözlemlendi.<sup>30</sup> Bilhassa 1908 ve 1912 seçimlerinde Rumların, cemiyete karşı yürüttükleri muhalefetleri, İttihatçılar tarafından hoş karşılanmadı. İTC, Rumların 1908 ve 1912 seçimlerindeki muhalif tavrını Yunanistan'ın etkisine bağlamaktaydı. Rum toplumunun genel olarak muhalefet hareketleri izlemesine rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusan'da Rum cemaatinden de mebuslar bulunmasını sağlamaya çalıştı. İTC ve Rum toplumu arasındaki siyasi gerginlik, cemiyetin kültürel, ekonomik ve toplumsal sahalarda gerçekleştirmeye niyetlendiği ıslahatlar esnasında hat safhaya ulaştı. Bilhassa Kilise ve Mektepler Kanunu, Rum toplumunun Cemiyet'e karşı muhalefetine mühim bir rol oynamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Ortodokslar arasındaki çatışmaya son vermek ve farklı Osmanlı azınlıklarının birlik ve beraberliğini sağlamak için çıkardığı kanuna karşı, Rum Patrikhanesi'nin kışkırtmalarıyla Rum toplumu büyük bir muhalefet yürüttü.<sup>31</sup>

İttihatçılar tarafından etnik temele dayanmakta olan cemiyetlerin yasaklanması, yani "Cemiyetler Kanunu" ve bir bölgede çoğunluk tarafından kullanılan kilise ve mekteplerin çoğunluğa verilmesini esas alan "Kilise ve Mektepler Kanunu"na, Patrikhane'nin ayrıcalıklarını kaybedeceği düşüncesiyle özellikle Rumlar tepki göstermiş ve ardından da Rum ve Bulgar kiliselerinin yakınlaşması başlamıştır. Ayrıca İttihatçıların gayrimüslim okullarını denetleme ve bu okullarda Türkçenin okutulmasını sağlamaya çalışmaları Rum toplumu tarafından tepkiyle karşılanırken Rum okullarında Yunan propagandası devam etmiş ve Yunan öğretmenlerin bu okullardan çıkarılma çabalarının yanı sıra 1909'da gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğüne alınmaları da İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Rumlar arasındaki köprüleri yıkmıştır.

Girit sorunu sebebiyle Yunanistan ile ilişkilerin gerilediği bir süreçte yaşanan bu muhalefeti, İTC maksatlı olarak Patrikhane'nin ve Rum toplumunun muhalefeti Yunanistan'a bağladı. Bunun yanında Cemiyet bu süreçte, Rum Patrikhanesi'nin Osmanlı Rumlarını yönlendirme girişimleri karşısında tepkisini göstererek Rum toplumu içinde Patrikhane'ye karşı doğan muhalif sesleri destekledi. II. Meşrutiyet dönemi boyunca, dini bir müessese olan Rum Patrikhanesi'nin Rum toplumunu ilgilendiren tüm konulara müdahil olmaya çalışmasını önlemeye çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet sürecinde yaşanan sorunlar karşısında Rum Patrikhanesi'nin "Düvel-i Muazzama"nın müdahalesini davet etme girişimlerine, bağımsızlığı tehlikeye atacağı nedeniyle sert bir biçimde karşı çıktı.

Rum toplumu ve İTC arasındaki ilişkilerin en gergin olduğu zaman, 1910 senesiydi.<sup>32</sup> Kilise ve Mektepler Kanununun kabul edilmesi, İttihatçıların gayrimüslim okullarına devlet denetimi getirme girişimleri, Girit sorunu, Yunan mallarına karşı girişilen ekonomik boykot gibi nedenler, iki taraf arasında gerginliği zirveye taşıdı. Cemiyet'in gayrimüslim okullarına devlet denetimi getirme ve bu okullarda Türkçenin okutulmasını sağlamaya çalışmaları, diğer gayrimüslim azınlıklar gibi Rumlar tarafından da "Türkleştirme" politikası olarak nitelendirildi. İTC, Rum okullarında çalışmakta olan Yunanlı öğretmenlerin görevlerinden uzaklaştırılmalarını sağlayarak Türkiye'deki Yunan propagandasına karşı önlem almış olduğunu düşünürken yaşanan siyasi gelişmelerin de ışığında, eğitim konusunda savdukları savlara aykırı kararlar almak zorunda kaldı. Balkan Savaşları esnasında Yunanistan'ın Ege adalarını işgal etmesi ve bu durumun büyük devletler tarafından destek görmesi, Cemiyet'i tedirgin etti. Zira Yunanistan, bu adalar yoluyla Batı Anadolu'yu işgal etme girişimlerinde bulunabilirdi. Yunanistan ile adalar sorunu sebebiyle yaşanan gerginliğin yanında Yunanistan'da kalan Müslüman nüfusa yönelik yapılan baskılar, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında ilişkilerin gerginleşerek tırmanmasına sebep oldu. Bu koşullar altında Osmanlı Devleti topraklarından Yunanistan'a doğru bir Rum göçü yaşanmaya başladı. İki ülkeyi yeni bir savaşın eşiğine getiren göçmenler sorunu, büyük devletlerin de arabuluculukları sayesinde, mübadele önerisinin benimsenmesiyle çözümlenmeye çalışıldı.

İttihatçıların Yunanistan'daki Müslümanlar ile Aydın Vilayeti ve Trakya'daki Rumların mübadele edilmelerini kabul etmeleri, Cemiyet'in Rumlara yönelik politikasındaki değişikliği göstermektedir. Cemiyet'i böyle bir karar almaya yönlendiren sebeplerden biri, Rumlara olan

<sup>30</sup> Feroz Ahmed, İttihat ve Terakki 1908-1914, çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 9.Baskı, 2013, s.94.

<sup>31</sup> A.g.e., s.95.

<sup>32</sup> Yusuf Hikmet Bayır, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.48-49.

güvensizlikti. Ayrıca ülke güvenliği açısından son derece önemli olan stratejik noktalara devlete sadakatinden şüphe edilmeyecek Türk ve Müslümanları yerleştirme fikri de bu kararın alınmasında etkili olmuştur.

Bu durumların yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti uygulamış olduğu milli iktisat politikalarında Türk ve Müslüman unsurdan bir burjuva yaratma çabasına girmiştir. Avusturya, Yunanistan ve Rumlara karşı yapılan boykotlar sürerken özellikle patrikhaneler arasında da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yine en sert muhalefetin Rum Patrikhanesi tarafından yapıldığı belirtilmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, yapılan boykotlarda sorumluluğu resmi olarak almaması ve 1913-1914'te yapılan boykotun, öncekiler gibi bir ülkeye karşı değil de Osmanlı vatandaşı olan Rumlara karşı yapılmış olması, dikkatleri çekmektedir. Rumlara karşı yapılmış olan bu boykot, İttihatçıların milli iktisat politikalarıyla doğrudan ilişkili olduğu gibi bu boykotun ekonomik durumlarını sarsmada, Rumlara karşı alınmış bir önlem olarak değerlendirilmektedir.

Netice itibarıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Yunanistan'ın Rumlar üzerindeki etkisini azaltmayı hedefleyen politikaları başarılı olamamış, Rumlar, Patrikhane ve Yunan Devleti'nin destekleriyle "ayrıcılık" konularını artırarak sürdürmek istemişler ve politikaları Cemiyet'e karşı sert bir muhalif taban haline dönüşmüştür. Görüldüğü gibi İttihatçıların reformlarıyla Makedonya'daki ulusal hareketlerin beklentilerinin çeliştiği aşikardır. "...Meşrutî idareyle bile Osmanlı imparatorluğu Balkan halkları için artık bir seçenek oluşturuyordu." <sup>33</sup>

## 2.2. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ermeniler

Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkede doğan şenlik havasına, diğer azınlıkların yanında Ermeni Milleti de büyük bir sevinçle katılmış, af ilanının gelmesiyle Sultan II. Abdülhamit'in Ermeni terörünü bastırması sonucunda yurt dışına kaçan Ermeni Komitacıları da ülkeye dönmeye başlamışlardı. Ülke sınırlarından girişlerini bir "zafer" edasına dönüştüren Ermeniler, gerilla kıyafetleri, özel flamalar ve sembolleri ile ülkeye giriş yapmışlardı. Meşrutiyet sonrasında İstanbul ve özellikle Doğu Anadolu'da çeşitli Ermeni Kulüpleri kuran Ermeniler, Meşrutiyetin getirdiği "özgür" havadan faydalanarak faaliyetlerini daha rahat yürütmeye başlamışlardı.

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Ermeni çetelerinin legal hale gelmesiyle, bilhassa Taşnaksüyun ve Hınçak komiteleri yürüttükleri faaliyetleri açıktan sergilemeye başlamıştı. Meşrutiyet sonrası, *Marksist Taşnaksüyun, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Anayasal Ramgavar Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi* gibi dört Ermeni siyasi parti Osmanlı siyasi hayatında etkin rol oynamaktaydı. İTC, ilk dönemlerde nüfuz alanını güçlendirmek adına Ermeni siyasi partileri ile işbirliği yapmaya çalışmış, özellikle Taşnaksüyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Cemiyet, Ermeni toplumunda büyük bir etkisi olmayan *Anayasal Ramgavar ve Veragazmyal Hınçak Partisi* ile olan ilişkilerini geliştirme ihtiyacı duymamıştır. <sup>34</sup>

Meşrutiyet sisteminin yeniden tesis edilmesi, Ermeni komitelerinin plan ve programlarında değişikliğe gitmelerine de neden oldu. Yeni düzeni benimsemiş olan Ermeni komiteleri, ihtilalci fikir ve eylemlerini bir yana bırakarak Meşrutiyet rejimine destek olmaya karar kıldıklarını belirtmişlerdir. Bu doğrultuda İttihatçılar ve Ermeni Devrimci Federasyonu arasında İstanbul'da dayanışma gösterileri düzenlenmiştir. Ermeni İhtilal Federasyonu'nun sözcüsü Aknuni yaptığı açıklamada: "*Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden birinin de, Osmanlı Anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmaktır*" ifadelerini kullanmıştır. <sup>35</sup> Hınçak Komite Lideri Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 senesinin Ağustos ayında Beyoğlu'nda Surp Yervartyun kilisesinde yaptığı konuşmada "*Hınçakların, artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlıklarıyla yurdun yükselmesi için çalışacaklarını*" bildirmiştir. <sup>36</sup>

1908 İhtilalinin ardından, hükümet etme nüfuzu gün geçtikçe, "Meşrutiyetin sağlayıcıları unvanı" ve siyasi kuvvetleri hasebiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eline geçmişti. Cemiyet'in

<sup>33</sup> Hasan Tamer Kerimoğlu, İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.345.

<sup>34</sup> Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya, Aras Yayınları, İstanbul, 2005, s. 49.

<sup>35</sup> Salahi R. Sonyel, Osmanlı Ermenileri, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s.5.

<sup>36</sup> A.g.e., s.5.

ilk zamanlar Ermenilere verdiği mesaj, Meşrutiyet'ten evvelki Ermenilerin bölücü amaçlarını terk etmeleri ve Meşrutiyet'in getirdiği eşitlik ortamında Osmanlı vatandaşı olarak kalmaları içerikliydi. Bu mesaja ihtilalden evvel İttihatçılarla oldukça aktif işbirliği yapan *Taşnaksütyun Cemiyeti* önemli ölçüde uymaya çalışırken Komitacılar arasında bilhassa *Hınçak* ekibi ile birlikte diğer iki grup, Doğu Anadolu'da Ermenilerle tenha yerlerde "Ermeni özerkliği" istemeyi devam ettirmişler ki, bu istek İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hiçbir vakit kabul görmemiştir.<sup>37</sup>

Cemiyet, Ermeni vatandaşlarını Osmanlı Devleti'nin "*Eşit, Mutlu ve Hakiki Vatandaşları*" statüsüne sokmak, yani onları kazanmak adına birçok atılım yapmış, örneğin; diğer azınlık gruplara da uygulandığı gibi artık Ermenilerden de asker ve devlet memuru alınmaya başlanmıştır. Mebusan Meclisi'ne Ermenilerden de vekil seçilmiş, hatta bu isimlerden Oskar Efendi, Posta ve Telgraf Nazırı, Gabriyel Norodükyan Efendi Hariciye Nazırı görevine getirilmiştir.

1909 yılının Nisan'ında Adana'da yaşanan olaylar, İttihatçı ve Ermeni ilişkilerinin temellerinin sağlam olmadığını en bariz delillerden biridir. Adana olayları, 13 Nisan 1909 tarihinde başlayan İstanbul'daki 31 Mart Vakası haberlerinin yayıldığına başladı ve 16 Nisan 1909 tarihinde duruldu. Hareket Ordusu, ayaklanmayı bastırmak için İstanbul'a girdiği 25 Nisan günü, Adana'da kargaşa ortamı yeniden başladı ve 27 Nisan'a kadar devam etti. Hareket Ordusu'nun İstanbul'daki ayaklanmayı bastırmasının ardından hükümet Adana olaylarında zayıf görenlere maddi yardımlarda bulundu ve olayları soruşturmak adına bir komisyon oluşturdu. Olayların sorumluları divan-ı harpde yargılanırken pek çok kişi asılarak idam edildi. Yaşananları bir uyarı olarak nitelendiren İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Taşnaksütyun Komitesi işbirliği yoluna gitmeyi kararlaştırdılar.

Adana olaylarının ardından, *Sosyal Demokrat Hınçak Partisi*, İttihat ve Terakki Partisi ve onun politikalarına karşı açık bir muhalif mücadele yürütmeye karar vermiş, fakat bu mücadeleyi hangi yollarla yürütmesi gerektiği hususunda bir karara varamamıştır. *Sosyal Demokrat Hınçak Partisi*, *Taşnaksütyun*'un İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yapmasını tarihi bir hata olarak değerlendirmiş ve muhalif konumunu devam ettirmiştir.<sup>38</sup> Ermeni tebaanın çoğunluğu ile *Taşnaksütyun* kanadı, 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yaparken *Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi*, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* ile anlaşarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir tutum ile seçimlere katılmıştır.<sup>39</sup> İkinci Meşrutiyet döneminin ilk Meclis-i Mebusan başkanlarından Ahmet Rıza hatıralarında, Meşrutiyetin gelmesiyle bile Ermenileri memnun edemediklerini şöyle dile getirir: "*Cemiyet'e âdeta rakip gibi bakıyorlardı. İlaçlar, çareler arasında zıddiyet vardı. Onlar bizden ayrı muhtariyet istiyorlardı. Biz ise umum için ıslahat talep ediyorduk. Kanun-u Esasi, Millet Meclisi, umumu hoşnut edecekti.*"<sup>40</sup>

Bütün bu işbirliği çabalarına karşın İTC ile Ermeniler arasındaki münasebetler 1910 senesinden itibaren bozulmaya başlamıştı. *Taşnaksütyun* ile İTC arasındaki ilişkinin değişim süreci önce Ermeni basınında başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti eleştirileri ile sonra da daha önce uygulanmakta olan Rus muhalifi politikalarından uzaklaşılması ve Rus temsilcilerle münasebetler kurma girişimleri ile açığa çıkmıştır.<sup>41</sup> 18 Temmuz 1912 tarihinde Taşnaksütyun Batı Bürosu, Osmanlı vatandaşlarına "*Bağımsız bir parti olarak, başka hiçbir partiye bağlı olmadıklarını*" açıklamış ve mevcut iktidara "*Güvensizliği önleme, vergileri indirme, İslamcılıktan ve Türkçülükten vazgeçme, anayasal özgürlükleri güvence altına alma*" çağrısı yapan bir bildiri yayımlayarak ortaklığın bittiğini duyurmuştur. Bunun ardından Taşnaksütyun ile İTC arasındaki münasebetler bitme noktasına gelmiştir.<sup>42</sup>

Aynı senenin son aylarına doğru Ermeni medyasında İTC aleyhine çok sert yazılar çıkmaya başlamış özellikle *Jamanak* ve *Nor Aşklar*'da çıkan yazılar Cemiyet'i oldukça ağır suçlarla itham etmişti. *Nor Aşklar* da Cemiyet'e siyasi taarruz ediliyor Cemiyet, Ermenilere düşmanlıkla, Ermenileri baskı altına alma milliyetçilikle, irticayla, ittihad-ı islamcılıkla suçlanıyordu. Anadolu bölgelerindeki ıslahat konusu gündeme geldiği vakit, Ermeni siyasi organizasyonları büyük

<sup>37</sup> Süleyman Kocabaş, Ermeni Komitacılarının Jön Türklerle İş birliği, Yeni Türkiye yayınları, 2014, s.12.

<sup>38</sup> Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, a.g.e., s.67.

<sup>39</sup> Ali Birinci, Hürriyet ve İhtilaf Partisi, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.276.

<sup>40</sup> Süleyman Kocabaş, a.g.e., s.12.

<sup>41</sup> Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, a.g.e., s.66.

<sup>42</sup> A.g.e., s.189.

devletlerin önüne blok halinde çıkma zorunluluğu sebebiyle tüm siyasi hesaplarını bir kenara koyarak Ermeni reformları gagesiyle tek blok halinde hareket etmişlerdir.<sup>43</sup>

İTC ve Ermeniler arasındaki ılımlı hava, kötümser bir çizgi çizerek I. Cihan Harbi dönemine kadar ilerlemiş, bu savaş günlerinde yaşanan olaylar ise “ittifaktan ihtilafa” geçişin temellerini oluşturmuştur. Bu çatışma ortamının en temel nedeni, Osmanlı Devleti’nin İttifak Devletleri (Almanya ve Avusturya) safında, İtilaf Devletleri’ne (İngiltere, Rusya ve Fransa) karşı savaşa girmesi olmuştur. Taşnaksütyun Komitesi de gelişen hadiseleri değerlendirmek ve muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında alacakları tavrı belirlemek adına Erzurum’da 8. genel kongresini düzenledi. 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde, Erzurum’da toplanan kongreye ülke içinden ve dışından gelen çok sayıda delege dahil oldu. Rostom, Agnuni, Simon Vratsiyan, Rupen ve Zartaryan gibi isimlerin ağırlığını koyduğu tartışmalar esnasında bir çatışma karşısında Ermeni toplumunun ne şekilde tavrı alacağı konusu masaya yatırıldı.<sup>44</sup>

Kongrede, Osmanlı Hükümeti’ne karşı izlenecek siyaset hakkında şu görüşte mutabakat sağlandı: ‘İttihat ve Terakki hükümetinin, Hristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadî, sosyal ve idarî birbirine zıt politika, baskı ve ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutan Taşnaksütyun kongresi, İttihat ve Terakki’ye karşı muhalefet durumunda kalmaya, onun siyasi programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele girişmeye karar vermiştir.’<sup>45</sup>

Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu cephesinde Türk- Rus Harbi patlak verince Ruslar, bölgedeki Ermenilere savaşa kendi saflarında dahil olmaları karşılığında Bağımsızlık vaat etmiş, bu vaade kâna Ermeniler, bir yandan Rus ordusu saflarında, bir yandan da cephe gerisinde Osmanlı ordusunu vurmaya karar vermişlerdir. Sadrazam Talat Paşa, bu kararın alakalı olarak, *Taşnaksütyun* komitesinin Şam şubesine yazılmış bir gizli emrini ele geçirdiklerinden bahsederken emirde şu ifadeler yer almaktadır: “Ruslar hududu geçip Osmanlı orduları geri çekilmeye başladığı zaman, mevcut vasıtalarla istifa edilmek suretiyle her tarafta umumi bir isyan yapılmalıdır. Osmanlı ordusu bu suretle iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmi binalar uçurulacak, hükümet daireleri işgal edilecek ve Alman nakliyatına hücum edilecektir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde, Ermeni askerler silahlarıyla birlikte kıtalarını terk edecekler, çete teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir.”<sup>46</sup>

Bunun ardından Osmanlı hükümeti, 24 Nisan 1915 tarihinde harp bölgelerindeki Ermenilerle ilgili “Tehcir Kanunu” (Göç Ettirme Kanunu) çıkaracak, harpte zararlı olabileceği düşünülen yaklaşık 600 bin Ermeni, Osmanlı ordusunun himayesi ve muhafazasında Suriye ve Lübnan gibi bölgelere nakil ettirilecektir. Savaşın ardından, Ermeniler yaşananları “Soykırım” olarak adlandırıp, “Türkler 1.5 - 2 milyon Ermeni’yi katlettiler” diyerek propaganda yapmaya başlayacaklardır ki, bu doğru bir iddia değildir. Savaş yıllarında Türkiye’de yaşayan Ermenilerin sayısı 1 milyonu aşmaz. Günümüzde yapılan ulusal ve uluslararası arşiv çalışmalarında da bölgede yaşanan çatışmalardan dolayı Ermenilerin gerçek kayıplarının 300 bin civarında olduğu tespit edilirken Müslümanlardan ise yaklaşık 700 bin kişinin hayatını kaybettiği tespit edilmiştir.<sup>47</sup>

Böylelikle, İttihatçı ve Ermeni Komitacıları ortaklığı tam bir hayal kırıklığı ile neticelenmiş, bilhassa bu fiyaskoda, Ermenileri, bağımsızlıktan başka hiç bir durumun tatmin edemeyeceği düşüncesi etkili olmuştur.

### 2.3. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Yahudi ilişkileri

Yahudi cemaati, Sultan’a karşı yürütülen muhalefet hareketinin ilk zamanlarından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği halindeydi. Bu ortaklıkta, hareketin merkezinin Selanik odaklı olmasının payı önemlidir. Diğer yandan Cemiyetin oluşturulmak istenen yerli burjuvazinin bir ögesi olarak, Hristiyanların ekonomik üstünlüğüne karşı Yahudi cemaatini doğal ortak olarak görmesidir. Neticede Yahudiler de Selanik merkezli eylemlerden Bağdat’a varıncaya kadar İttihat

<sup>43</sup> A.g.e., s.190.

<sup>44</sup> A.g.e., s.203.

<sup>45</sup> Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.579-580.

<sup>46</sup> Süleyman Kocabaş, a.g.e., s.12.

<sup>47</sup> Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 13 – 170.

ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemişti.<sup>48</sup> Rumlardan ve Ermenilerden ayrı bir siyaset izledikleri hemen her safhada gözlemlenen Yahudi cemaati açısından durum farklıdır. Bilhassa Selanik Musevi ve Yahudileri baz alınarak bir yorumlama yapıldığında, İTC ile tam bir ittifak birlikteliği olduğu gözlenirken bu sempaticilik ve entegre olma sürecinin tabana da yayıldığı gözlemlenebilir. 31 Mart Olayında; Keşan, Edirne, Selanik ve Çanakkale'den bir araya gelen yaklaşık 700 Musevi gönüllü, Hareket Ordusu'na dahil olmuştur.

Tüm bu saptamalar göz önüne alındığında denilebilir ki Yahudi-Musevilerle Hıristiyan unsurların, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle olan ilişkileri özde farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Tarihsel, kültürel ve iktisadi nedenlerden dolayı Türklerle zaman içinde kaynaşmayı benimsemiş olan Yahudiler, yaşadıkları farklı tarihî sürecin de etkisiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hakim olduğu 1908-1918 seneleri arası ile izleyen süreçte devletin yanında saf tutmuşlar ve bu tutumlarını Cumhuriyet'e uzanan süreçte devam ettirmişlerdir. Açıkçası Yahudiler, Türklerin geleceği ile kendi istikballerini paralel görmüş, bu değerlendirmenin neticesinde oluşturulan yolu istikrarlı bir biçimde devam ettirmiş ve karşılığını da Cumhuriyet sonrası dönemde bir ölçüde görmüşlerdir.

Birinci Dünya Savaşı günlerine gelindiğinde İTC, Siyonistlerin İngiltere ile ittifak arayışlarına ve savaş ortamının gerginliğine rağmen, Osmanlı Devleti'ne karşı açıkça cephe almış Siyonistler ile Osmanlıya bağlı sadık Yahudiler noktasında bir ayırım tercihi yapmıştır. Bu noktada Almanya'daki etkili Yahudi lobilerle görüşmeler başlamıştır. Harp esnasında, bir taraftan Cemal Paşa'nın Filistin'de Siyonist gruplara karşı sürdürdüğü mücadele tüm hızıyla devam ederken, diğer taraftan İTC hükümeti, müttefik devlet Almanya'nın ve Amerikan büyükelçiliğinin telkinlerini dikkatle, ipleri tamamen koparmamak için, Yahudi unsurlarla dengeli bir siyaset yürütmeye çalışmıştır. Cemiyet, etkin Yahudi lobilerle görüşmek adına Almanya'ya bir heyet göndermiş, Siyonistleri İngilizlerin yanından alarak Osmanlı ve Almanya saflarına çekmek için uzlaşılı yolları aramıştır. Bu bağlamda bir Osmanlı-Yahudi proje birliği projesini hayata geçirmeye çalışmıştır.

İtilaf Devletleri sempaticizani Siyonist gruplar, harp boyunca Osmanlı Devleti'nin yenilgisi için çabalamışlar, bunun için İtilaf Devletlerine maddi, siyasi ve askeri yardım da sunmuşlardır. Buna karşı harp öncesi ve süresince İTC hükümeti, Siyonistlerin Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurma hedeflerini engellemeye yönelik politikalar izlemiştir. İTC hükümetinin Filistin politikasını hedefleri önünde bir engel olarak gören Siyonistler ve yereldeki destekçileri, savaş boyunca Mısır ve Filistin'de İngiltere'ye destek istihbarat sağlamışlar ve harbin sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin ordusuna karşı fiilen savaşa katılmışlardır.<sup>49</sup> Siyonistlerin İngiltere'nin himayesinde Filistin'de bir Yahudi devleti kurmak istediklerinin farkında olan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa,<sup>50</sup> bu doğrultuda, 8 Ocak 1915 tarihinde bölgede faaliyet gösteren, aralarında Yellin, Bugrachof, Antebi ve Grasowsky'nin de bulunduğu Siyonist partinin 12 üyesini barış karşıtı ilan ederek ayrılıkçı faaliyetlerde bulunanların acilen sınır dışı edileceğini bildirmiştir.<sup>51</sup>

Siyonistler, Cemal Paşa'nın tedbirleri karşısında, Avrupa kamuoyunu harekete geçirmeye çalışırken ittifak ve itilaf devletlerinin hükümetlerini de İTC üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanma yoluna gitmişlerdir.<sup>52</sup> Siyonist gruplar, Avrupa ve Amerika basınında JudenMassacres (Yahudi katliamı) başlıklarıyla haberlerin çıkmasını sağlamış, bilhassa Cemal Paşa'ya karşı cephe alarak onu Yahudileri katletmekle itham etmişlerdir. Bu yönde haberlerin Avrupa basınında yer almasıyla Cemal Paşa, Siyonist liderleri bir kez daha toplamış ve söz konusu yalan ve karalayıcı haberlere son verilmemesinin, Yahudiler için daha kötü neticeler doğuracağını söylemiştir.<sup>53</sup>

<sup>48</sup> İlber Ortaylı, "Son Devirde Osmanlı Musevileri", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s.300.

<sup>49</sup> Şükrü Mahmut Nedim, Filistin Savaşı (1914 -1918), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 41, 74, 87, 113, 142.

<sup>50</sup> Cemal Paşa, Hatırat 1913-1922, (Yayına hazırlayan: Dr. Ahmet Zeki İzgöer), Nehir Yayınları, İstanbul, 2006, s. 295.

<sup>51</sup> Ömer Osman Umar, "Osmanlı döneminde Yahudiler'in Filistin'e yerleşme faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, s. 432.

<sup>52</sup> Falih Rıfki Atay, Zeytindağı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012, s. 75.

<sup>53</sup> A.g.e., s.75.

Cemiyet, İngilizlerin Balfour Bildirgesi'nin<sup>54</sup> ardından Yahudilerin atılan köprüleri yeniden kurmak ve Siyonist grupların Osmanlı lehine çekilmesi adına birtakım girişimlerde bulundu. Görüşmeleri yürütmek için Talat Paşa ile tanışıklıkları İTC'nin kuruluşuna kadar dayanmakta olan ve kendisi de bir Yahudi olan Emmanuel Carasso seçilmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in hal edilmesinde mühim bir rol de oynayan Carasso bu defa Siyonistler ile İTC arasında bir köprü görevi üstlenmiştir.

Hilfsverein'in kurucularından Dr. Paul Nathan'ın davetiyle Almanya'da bulunan Yahudi lobilerinin önde gelen isimleri ile birkaç Siyonist önder, Berlin'de bulunan Kaiserhof otelde, bir kahvaltıda bir araya geldi. Toplanma nedenleri Osmanlı Devleti'nin Yahudi politikalarını ve gelinen son noktayı tartışmak olan grubun içerisinde Carasso da vardı. Talat Paşa, Emmanuel Carasso'ya Siyonistlerin sıkça dillendirdiği, Yahudilerin geleceğine yönelik derin kaygıların giderilmesi ve uzlaşının sağlanması adına tam yetki vermiştir. Toplantının diğer katılımcıları, Geheimrat Tiemendorfer, Eugen Landau, Müdür Mankiewitz, Dr. Bernhard Cahn, Dr. Klee, Lichtheim, Dr. Hantke, Dr. Heymann, Prof. Sobernheim, Prof. Max von Oppenheimer, Kommerzienrat Eisner, Prof. Ludwig Stein, Kommerzienrat Gerson Simon, Geheimrat Israel, Geheimrat Fuchs, Justizrat Plonsker'dir. Toplantının başında Emmanuel Carasso, Talat Paşa'nın tüm Yahudi ve Siyonist örgütlere selamlarını iletmış ve İTC'nin Osmanlı-Yahudi Birliği projesinden söz etmiştir. Projede, tüm Siyonist grupların tek bir çatı altında birleştirilmesi tasarlanmıştır. İTC, tüm Yahudi örgütleri temsil edecek bu projeye, Anadolu'da bir Siyonizm üssü açılmasına fırsat tanımıştır.<sup>55</sup>

Toplantıya katılan Siyonist isimler bu projeye olumlu bakarlarken Amerika ve İngiltere'deki Yahudilerin yüksek beklentilerine bir çözüm olamayacağına kanaat getirmişlerdir. Filistin'deki Siyonist gruplara yapılan tasfiye, Yahudi çevrelerce büyük tepki çekmiştir. Toplantıdaki Siyonist liderler, Carasso'dan Talat Paşa ile bu kaygıların paylaşılmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine Karasu, hükümet nazarında adımların hızlandırılacağı ve elinden gelen her şeyi yapacağını sözünü iletmıştır.<sup>56</sup> Anlaşılacağı üzere Siyonistler, Osmanlı Hükümeti'nin tanıdığı haklarla yetinmeyecek ve Yahudi halkı adına bağımsız bir Yahudi devleti emellerinden vazgeçmeyeceklerdir. Cemiyet her ne kadar Yahudilerin bütün isteklerine sıcak baksa ve yeni girişimler yapmak için çabalasa da Siyonistlere güvenmemektedir. Osmanlı'da yaşayan pek çok sadık Yahudi'nin aksine Siyonistler açıkça ayrılıkçı hedefler gütmüşlerdir.

Osmanlı Meclisi'nde söz alan Kudüs milletvekili Ruhu Bey konuşması sırasında, Siyonizm'in Filistin, Suriye ve Irak coğrafyasında, başkenti Kudüs olan bir Yahudi devleti kurmak amacına hizmet ettiğini buna rağmen Osmanlı Devleti'nde yaşayan pek çok Yahudi vatandaşın Anti-Siyonist tavır sergilediğini ifade etmiştir.<sup>57</sup> Hatta Çanakkale cephesinde İngiliz ordusunda savaşan Siyonist bir tabur bulunmasına rağmen Türk Ordusu'nun altında bulunan Yahudilerin sayısı da oldukça fazladır.<sup>58</sup> Dolayısıyla Tüm Yahudileri düşman olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir.

#### 2.4. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Araplar

II. Meşrutiyet'in ilanı diğer birçok grup gibi Araplar tarafından da coşkuyla karşılanmış ancak ihtilalin üzerinden henüz bir buçuk yıl dahi geçmeden bir Arap muhalefet partisi ortaya çıkmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif Arap grubun sayısı hızla çoğalmaya başlamıştır.<sup>59</sup> İttihat ve Terakki Cemiyeti, uzak olan Arap vilayetlerini daha sıkı biçimde denetlemeye başlamış, bunun yanı sıra, Cemiyet, güvenilir personel sıkıntısına düşmüştür. 1908'de açılan Meclis'te Arap

<sup>54</sup> Lloyd George'un başbakanlığındaki İngiliz savaş kabinesinde dışişleri bakanı olan Arthur Balfour'un girişimiyle başlatılan ve Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasıyla neticelenen girişimdir. Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:1, Cilt II, 2012, s. 35 – 64.

<sup>55</sup> Ahmet Asker, I. Dünya Savaşında İttihat ve Terakki'nin Siyonistler ile Uzlaşma Çabası: Osmanlı-İsrail Birliği Projesi, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt: 11, Sayı: 2, 2016, s.105.

<sup>56</sup> A.g.e., s.106.

<sup>57</sup> A.g.e., s.107-108.

<sup>58</sup> A.g.e., s.107-108.

<sup>59</sup> Hasan Kayalı, Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık(1908 1918), 2.Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003, s. s.59.

vekiller de yer alırken 31 Mart Olayı ise Şam'ın dışında Arap topraklarında mühim bir akis bulamamıştır.<sup>60</sup>

Hasan Kayalı'ya göre Cemiyet'in zorba tutumu, Türk-Arap ilişkilerinde rahatsızlık verici bir unsur oluştururken Arapların siyasi taraf kazanmasına ve Araplarla Türklerin dilsel ve etnik çizgilerde birbirlerinden gün geçtikçe daha fazla kopmasına neden olmuştur.<sup>61</sup> Hükümet'in meclisteki Arap mebusların muhalefetine sebep olacak ve o dönemde siyasi krize neden olan bazı girişimlerde bulunması Türk-Arap ilişkilerini iyiden iyiye germiştir. İngiltere'den borç alabilme umuduyla Irak'ta *Lynch Biraderler* adlı bir İngiliz denizcilik şirketine ticari imtiyaz sunma teklifi ve bazı muhalif mebusların, İttihatçı hükümeti bir takım kredi anlaşmalarında Siyonistlerin etkisinde kalarak ve Yahudilere ekonomik imtiyazlar vermekle itham etmeleri bu nedenlerin başında gelmektedir. Sonuç itibarıyla Arap vekiller de bu konu üzerinde durarak hükümeti Yahudilerin toprak edinmelerine karşı daha etkili tedbirler almaya çağırmıştır.<sup>62</sup>

Trablusgarp'ın kaybedilmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti destekli olan hükümetin, aralarında birçok Arap mebusun da mevcut olduğu örgütlü bir muhalefetle karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur.<sup>63</sup> Arap ulusçuluğu ve muhalefetinin Osmanlı siyasi hayatındaki yeri, diğer unsurlarla siyasi bakımdan türdeş değildir. Bazı azınlıklar "ayrılıkçı" hedef güderken bir kısım gruplar meşruti idare altında kültürel ve politik hak ve özgürlükler ile Meşrutiyet'in liberalleşmesini talep etmişlerdi. Araplar ile İTC arasında başlıca birleştirici faktör İslam diniydi. Dolayısıyla Müslüman Arap siyasi grupları, Meşrutiyet yönetiminin başarılı olabilmesi adına Cemiyet ile birlikte ortak hareket etmiş, 1908 ihtilalini desteklemişlerdi. İTC ise, büyük bir nüfusa sahip olan ve meşruti rejimi destekleyen Arapları kendi safında tutmaya önem vermiş, İslami siyaseti ön plana çıkarmayı denemiş ve bazı tavizlerde bulunmuştu.

1912-1913 yılları arasında yaşanan Balkanlar'daki toprak kayıpları ile birlikte çok dinli ve birden fazla ırklı bir imparatorluğun Türk-Arap çekirdekli bir devlete dönüşmesi sonucunda Arap ıslahat hareketi grupları, İttihat ve Terakki Cemiyeti politikalarını tekrardan gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Bu durumda Cemiyet, Arap topraklarındaki adem-i merkezîyetçilerin arzularını yerine getirerek özerklik eğiliminde olanların politikalarını törpüleyecek bir siyaset geliştirme yoluna gitmiştir.<sup>64</sup> 1913 yılının sonlarına doğru İttihatçılar, ideolojilerinin temelinde İslam'ı dahil ederek bu siyasi manevrayla Osmanlı halifesine bağlı olan Arapların bu politika etrafında toplanmalarını gözetmeye çalışsa da başarılı olamamıştır.<sup>65</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in ilanının ardından yürüttüğü Türkçü ve merkezîyetçi politikaları, Sofistike olarak ulusal Arap duygularının da doğmasına yol açmış, bir zaman sonra Arapların sisteme dahil olmalarını yavaşlatarak Türk-Arap ilişkilerini sıkıntılı bir duruma sokmuştur. Arap ulusçuluğunun geliştiği bu süreç boyunca Arap muhalefet kanadı, tüm azınlık unsurların desteklediği liberallerle yakın ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Cemiyet'in yaptığı siyasi ıslahatlar, laik uygulamaları, hatta bazen din karşıtı söylemleri, milliyetçi ve merkezîyetçi politikalara dönüşmeye başlayınca Araplar, muhalefet kanadına kaymaya başladılar. Arap bölgelerindeki bu rahatsızlık, bilhassa taşrada daha çok göze çarpmaktadır. Rahatsız olan kesimlerin başını büyük toprak sahipleri ile bürokrasinin üst kademelerinde yer alan Arap yöneticiler çekerken Devletin merkezi otoritesini güçlendirmeyi hedefleyen yeniliklere ilk büyük tepki, devrimden yaklaşık 1,5 yıl sonra Cemiyet'e muhalif bir Arap partisinin kurulması ile vücut bulmuştur.<sup>66</sup>

Arap cemaati ile Cemiyet arasındaki iyi ilişkilerin bir neticesi olarak, Arap aydınların düzenlediği ve İttihatçı kesimin katıldığı bir toplantıda "*El İha'ülArabi el-Osmani(Osmanlı Arap Kardeşliği)*" adıyla bir dostluk cemiyeti kurulmuş, fakat cemiyet Osmanlılık fikri çerçevesince bütün unsurların birlikteliğini sağlamaktan daha çok Meşrutiyet'in getirdiği hürriyet ikliminden

<sup>60</sup> A.g.e., s.82.

<sup>61</sup> A.g.e., s.97.

<sup>62</sup> A.g.e., s.116-117.

<sup>63</sup> A.g.e., s.127.

<sup>64</sup> A.g.e., s.129.

<sup>65</sup> A.g.e., s.159.

<sup>66</sup> Zeine N. Zeine, Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.79.

faidalanarak Arap ulusçuluğunun gelişmesi lehinde eylemler göstermiştir.<sup>67</sup> *El İha'ülArabi el-Osmani Cemiyeti* seçimlerde Arapların hak ve özgürlüklerini savunacak adayların seçilmesini teklif etmiş, Suriye ve Irak'ta birçok şube açmış ve aday belirleme hususunda İttihatçıların rakibi olarak boy göstermişti. Bu bakımdan İttihatçıların tepkisini çekmiş, 31 Mart Vakasında irticai eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştı.<sup>68</sup> Buna karşın Araplar, siyasi ve kültürel haklarını korumak ve genel olarak Osmanlı muhaliflerinin savunduğu Adem-i merkeziyetçi düşünce etrafında bulunmak adına başkentte pek çok parti ve cemiyetler kurmuştu.<sup>69</sup>

İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan Arap cemiyetlerinin bazıları Osmanlı yönetimine yakın dururken bazıları da ayrılıkçı düşünceleri Türk karşıtı bir kimliğe büründürecek kadar gerçekleştirmeye çalışınca birçoğu kapatılmıştı. Bu cemiyetlerle yakın teması olan olmayan ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bulunan Arap vekillerin bir bölümü muhalif Ahrar Fırkası'nın kurulmasının ardından bu partiye dahil olmaya başlamıştı. İşin enteresan tarafı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılan bu üyelerin bir bölümü, Hüseyin Cahit Bey'in kendilerine selam vermemesinden kaynaklanan basit bir neden ile yollarını ayırmalarıydı.<sup>70</sup> Türk-Arap ilişkileri çerçevesinde 1908 yılında Mekke emiri olarak atanan ve 1916 senesine değin bu görevi sürdüren Şerif Hüseyin ile merkezi hükümet arasındaki ilişkiler de ayrıca önem arz etmektedir. Hicaz bölgesinin ekonomik potansiyel açısından önemsiz, ancak manevi nedenlerden dolayı da ayrıcalıklı bir duruma sahip olması Jön Türkleri bu bölgede doğrudan merkezi bir otorite tesis etmeye itmiş, dini ve stratejik sebeplerden dolayı bölgenin de kısmi bir merkezi denetim altında tutulması gerekliliği düşünülmüştür. Bundan dolayı Cemiyet, Şerif Hüseyin'i onun aracılığından yararlanmak adına desteklemiştir.<sup>71</sup>

I. Cihan Harbi henüz patlak vermeden, Arap liderleri Adem-i Merkeziyetçi düşüncelerini tam bağımsızlık elde etme düşüncesine dönüştürmüşler, I. Cihan Harbi'nde Türklerle beraber çeşitli cephelerde omuz omza çarpışan Arapların idari kadrosunun siyasetleri tamamen Osmanlı aleyhine dönüşmüştür. İTC'nin Türkçü politika gütmesi karşısında bağları Osmanlı Devleti'nden iyice kopan Arapların Mekke Şerifi Hüseyin ile İngiltere 1915'te ile bir dizi anlaşmaya girmiştir. İngilizlerin kışkırtmalarıyla 1916'da da Şerif Hüseyin'in isyanı ortaya çıkınca, devletin dayandığı iki temel unsur olan Türk ve Arap milletleri birbirinden koparılmış ve sonucunda Osmanlı Devleti çökmüş, Arapların ise hayal ettiği Büyük Arap Devleti kurulamamıştır.

## 2.5. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutlar

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonraki dönemde siyasi, idari, askeri, eğitim ve kültür vb. sahalardaki talepleri karşılanmayan Arnavutlar Osmanlı idaresinden kısmen ayrılarak muhtarlık statüsünü kazanma ya da bağımsız olmak gibi farklı fikirlere kapıldılar. 1912 senesindeki Balkan Savaşı esnasında Avlonyalı İsmail Kemal Bey önderliğindeki birtakım Arnavut aydın bağımsızlık ilanında bulundu. I. Balkan Savaşı esnasında tarafsızlık politikası güden Arnavut milliyetçilerin tavırlarına karşın bazı Arnavut gönüllüler Osmanlı ordusuna destek verdi. Fakat bazı Arnavut askerler de ordudan firar ederek kaçmıştı. Tarafsız tavır takınmak Arnavutların kaderini değiştirmeyecekti. Çünkü Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan gibi pek çok devletin Arnavut toprakları üzerinde bölücü amaçları mevcuttu. Arnavutlar kendi aralarında siyasi bir birlik kuramazlarken Balkan Savaşı'nı göğüsleyebilecek bir askeri hazırlık da yapamamışlardı.

19.yüzyılda Balkanlar milliyetçilik düşünceleriyle ve karışıklıklarla kaynarken Osmanlı Devleti, farklı millet, kabile ve mezheplerden oluşan teb'asını idare etmeye çalışmaktaydı.<sup>72</sup> Nüfusunun çoğunluğu Müslüman teb'a olan Arnavutlar arasında da milliyetçi ve ayrılıkçı faaliyetlerin yayılmaya başlaması Osmanlı yönetimini zor bir durumda bırakmıştı. Osmanlı Devleti'nin gerilemesi ve çöküşünü önlemek adına ortaya çıktıklarını iddia eden İttihatçılar ise Osmanlıcılık ve Ümmetçilik politikaları yerine merkeziyetçi ve Türkçü politik çizgiye ağırlık

<sup>67</sup> Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Aliye-i Divanı Harb-i Örfisi, Der: Ayşe H. Aydın, Arba Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, Temmuz 1993, s.16-17.

<sup>68</sup> A.g.e, s.17.

<sup>69</sup> Zeine, a.g.e, s.85-98.

<sup>70</sup> Hüseyin Cahit Yalçın, "Osmanlı Meclisinde Arap Mebuslar", Yakın Tarihimiz, C:I, Sayı:9, 26 Nisan 1962, s.265.

<sup>71</sup> Hasan Kayalı, a.g.e, s.165.

<sup>72</sup> Roderic H. Davison, Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923, çev: Mehmet Morali, Alkım yayını, İstanbul, 2004, s. 11.

vermeye başlayınca bazı Arnavut gruplar rahatsız olmuştu.<sup>73</sup> II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Arnavut topraklarında Arnavut kulüpleri ve cemiyetleri kurulurken bu oluşumların görünüşteki amaçları, Arnavut ulusunun kültürel gelişimine katkı sağlamaktı. 19.yüzyılda Arnavut milliyetçi gruplar ve aydın sınıfı artık eğitsel ve kültürel eylemlerle yetinmek niyetinde olmadıklarını göstermeye başlamıştı. Kurmuş oldukları gizli ve açık komite ve cemiyetler vasıtasıyla Arnavutluk adına özerklik ya da bağımsızlık kazanma çabasına giriştiler. Görünürde kültürel amaç taşıyan pek çok komite faaliyetlerinin içeriği aslında ayrılıkçı siyasal nitelikler taşımaktaydı.<sup>74</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara geldikten sonra diğer komite ve cemiyetlerle yola devam edemeyeceğini anlamıştı. Meşrutiyetin ilanının ardından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden kopmalar başlamış ve Cemiyet'e karşı muhalefet başlamıştır. Arnavutların Cemiyet'e karşı muhalefet etmesinin nedeni, yeni bir istibdat yönetimine yol açmalarıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet işlerine el atması, yönetimde zorbalık kullanması, orduyu siyasete karıştırarak baskıcı bir nüfuz elde etmeye çalışması, olumsuz tavırlarıyla gayrimüslim ve Müslümanları soğutması, Cemiyet ile azınlıkların arasını açarken<sup>75</sup> İttihatçıların Arnavut komite ve kulüplerini denetim altında tutmak istemesi ve Arnavut milliyetçilerinin faaliyetlerini açıktan yapmalarına engel olmaları nedeniyle Arnavutlar da bir süre sonra gizli oluşumlar kurarak yer altında örgütlendiler.<sup>76</sup>

Meşrutiyet sonrası uygulamalar ve Cemiyet'in politikaları neticesinde Arnavutların İttihat ve Terakki Cemiyeti idaresinden memnun olmadığı ve onlardan bekledikleri tutumu göremeyince büyük bir hayal kırıklığına uğradıkları anlaşılmaktadır. Zira II. Abdülhamit idaresinden daha kötü bir yönetimin iktidarda olduğunu ifade etmektedirler. Arnavutlar İttihatçı olarak nitelendirilen yeni yönetimden bazı taleplerde bulunmuştur. Cemiyetten Arnavutça dilinde eğitim hakkı, yeni okullar açma, bayındırlık hizmetleri, gençlerin sadece Arnavutluk'ta askerlik hizmeti yapması, Arnavut asiler için genel af, karışıklıklar esnasında malları ve evleri zarar görenlere maddi yardım yapılması gibi isteklerde bulunan Arnavutlar, Sultan II. Abdülhamit sonrası dönemde daha fazla hürriyet, adalet ve özgürlük ortamı beklemiş, ancak zulüm ve baskı görmeye başladıklarını iddia etmişlerdir. Arnavutların yayınladıkları beyannâmelerde Arnavutların Avrupa'nın eski halklarından biri olduğu ve artık boyunduruk altında yaşamak istemedikleri vurgulanmıştır.

## 2.6. İkinci Meşrutiyet Sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Kürtler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Anayasa'nın yeniden yürürlüğe gireceğinin açıklanmasıyla Kürtlerin yaşamakta olduğu köy ve kentlerde de bir bayram havası yaşanmaya başlamıştı. Halk, bu haberi nizamın müjdesi olarak değerlendirirken yasaklanan Hamidiye Alayları'nın sonu olduğunu düşünmekteydi. Diyarbakır'da yayınlanan *Peyman* gazetesinde Meşrutiyet için; "...ağalık sistemi yoksulların üzerinden kaldırılmak üzeredir... Artık bir ağalık sistemi kalmamıştır. Hepimiz Osmanlı vatandaşıyız." yorumu yapılmıştı.<sup>77</sup> Diğer yandan Erzurum, Harput ve Diyarbakır gibi bölgelerdeki hapisaneler boşaltılmıştı. Kürtler, meşruti monarşiye desteklerini sunarken Kürt asiler de Kanun-i Esasi ile yetineceklerini ve anayasanın yürürlükte kalması şartıyla silahlarını bir daha kullanmayacaklarını bildirmişlerdir.

Robert Olsen, İttihatçıların gerçekleştirmiş olduğu II. Meşrutiyet'in, milliyetçi Kürt komitelerinin, bilhassa İstanbul'da, kurulmasına katkı sunduğunu belirtmektedir. Jön Türk Devriminin Kürt milliyetçiliğinin üçüncü evresinin başlamasını da tetiklediğini iddia eden Olsen, şu tespiti yapmıştır: "*Cemiyetlerin ilki Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'dir. Bu oluşum ileri gelen Kürt ailelerinin çocuklarının bir araya geldiği bir organizasyondur. Liderlerin Kürtlerin illeri gelenlerinin çocukları olması bize şunu gösteriyor; Aileleri Hamidiye Alayları içinde yer alırken çocuklar eğitimle meşguldü. Cemiyetin kurucuları arasında şu şahıslar bulunmaktaydı: Emir Ali Bedirhan, Şeyh Übeydullah'ın oğlu Şeyh Abdulkadir Nehri ve General Şerif Paşa. Teşkilat, Kürt Neşr-i Maarif Cemiyetini kurdu ve bir dergi yayınlamaya başladı. Derginin adı 'Kürdistan' idi.*

<sup>73</sup> M.Şükrü Hanioglu, a.g.e., s. 70-72.

<sup>74</sup> Bilgin Çelik, İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu, BİKE Yayınları, İstanbul, 2004, s. 203.

<sup>75</sup> Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2014, s. 152.

<sup>76</sup> Aykut Kansu, a.g.e., s. 253.

<sup>77</sup> David McDowall, Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, s.143.

*Bu dergi daha önce Süreyya Bedirhan tarafından Kahire’de yayınlanan gazetenin devamı niteliğindedir. Cemiyet, ayrıca İstanbul’da yaşayan yaklaşık 30.000 Kürt için de bir okul açtı.”*<sup>78</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti, azınlıklar arasındaki etnik milliyetçi politikanın hem Gayrimüslimler hem de Müslümanlar arasında yaygınlaşmasının milli birliği ve ülke bütünlüğünü tehlikeye sokacağını düşünmekteydi. Cemiyet, Rumların, Ermenilerin ve Sırpaların, birer tebaa olmaktan çıkıp etnik ulusal bir kimliğe nasıl büründüklerine şahit olmuştu. Müslüman halk arasında böyle bir etnisite tam anlamıyla mevcut değildi. Sünni ya da Şii; Arap, Türk ya da Kürt olduklarına bakılmadan tümü ümmetin birer parçası olarak görülmekteydi. Fakat, bu sosyalite devleti çevreleyen modern fikir akımlarıyla çelişiyordu. Cemaatler ümmet kavramına artık eskisi kadar sıcak bakmıyordu. Nitekim, Cemiyet bu durumun çaresine bakmak zorundaydı. Evvela, Rusya’dan gelen sığınmacılar tarafından tetiklenen özel bir Türk hassasiyeti dikkat çeker hale geldi. Ardından Turancı fikirler İstanbullu entelektüel çevreleri iyice etkilemeye başladı. İttihatçıların elinde değişik gruplardan gelen taleplere ve tehlikelere karşı koyabilecek bir yol haritasının mevcut olmaması ve ihtiyaçları karşılayacak bir programın hazırlanmasının kısa süre ve mevcut şartlarda mümkün olmaması sebebiyle Cemiyet, çözümü iktidara tam anlamıyla sahip olmakta bulmuştu.<sup>79</sup>

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bilhassa 31 Mart Vakası’nın ardından yol arayışı içinde bocalamakta olan bir cemiyet olmaktan çıkmış, kendi ideolojisine vakıf, kendi değerlerini belirli ilkeler çerçevesinde uygulayan ve bu uygulamada devleti araç olarak kullanan, ulusal çapta bir organizasyon haline gelmişti. Cemiyet, her ne kadar Osmanlıcılığı ve İslam’ı birleştirici ilke olarak şeklen korumuşsa da aslen ileriye dönük yeni bir ideolojiyi yani Türkçülüğü siyasal pusula olarak seçmişti.<sup>80</sup> Bunun yanı sıra Naci Kutlay, Sultan II. Abdülhamit dönemi uygulanan Doğu ve Kürt politikaları ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin uyguladığı politikaların, genel hatlarıyla, birbirine çok benzediğini öne sürmüştür: *“Bu iki politik tutumun amaçları aynıydı ve uygulamaları ortaktı. Fakat metotları birbirinden farklıydı. Sultan Abdülhamid, Kürtleri para ve makam ile disipline edip Ruslara ve Ermenilere karşı kullanmaya çalıştı. Diğer taraftan, başlangıçta kültürel çoğulculuk, çok seslilik gibi sözler veren İttihat ve Terakki Cemiyeti ise ortam telaşlı hale gelince Kürtleri, sert yönetsel yöntemlerle kontrol altında tutmaya çalıştılar.”*<sup>81</sup> Vilayet-i Şarkiye’de gittikçe daha fazla göze çarpmaya başlayan Kürt milliyetçilerinin faaliyetleri, tekkelere kadar sızmaya başlamış, Kürt kulüpleri vilayetin hemen her tarafında şubeler açıyordu. Bu kulüplerin en büyüğü yaklaşık 8 bin üyesi bulunan Bitlis şubesi idi. Ortaya çıkan bu gelişmeler ışığında Cemiyet, yeni tedbirler alarak yeni politikalar belirlemeye mecbur kaldı. İttihatçıların Türkçü politikasının gittikçe ağırlık kazanmasıyla ve Vilayet-i Şarkiye’de yaşanan gelişmelerin Cemiyet’i endişelendirmesi sebebiyle, 1909 senesinde Kürt kulüplerine farklı zorluklar çıkartılarak Çemberlideki Kürt okuluyla<sup>82</sup> birlikte birçok dernek kapatıldı. Cemiyet tarafından dile getirilmese de önde gelen İttihatçı liderler, Kürtleri asimile etmeyi düşünüyordu.<sup>83</sup>

## Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetimi, dağılma sürecine girmiş Osmanlı Devleti’ni kurtarma hayalleriyle yola çıkmış genç ve tecrübesiz bir kadrodan oluşmaktaydı. Memlekette yaşanan olumsuz olayların mes’ulu Sultan II. Abdülhamit olarak görülürken İttihatçılara göre Meşrutiyet’in yeniden ilanını, Sultan’ın yetkilerinin elinden alınması ve hatta tahttan lağvedilmesi ülkedeki kötü gidişe tek çözüm olacaktır. Bu hedef doğrultusunda gerek muhalefet yelpazesini genişletmek, gerekse çöküş sürecine giren devletten kopmak üzere olan azınlık unsurları bir arada tutmak adına gayrimüslim unsurlarla işbirliği yoluna gidildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Sultan II. Abdülhamit’e karşı yürüttüğü muhalefetin temeli Meşrutiyet idaresinin tesis edilerek Meclis-i

<sup>78</sup> Robert Olsen, The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925, University of Texas Press, Austin, 1989, s.15.

<sup>79</sup> Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2003, s.123.

<sup>80</sup> A.g.e., s.118.

<sup>81</sup> Sakine Özten, Early Awakening of the Kurdish National Sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914), ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.103.

<sup>82</sup> Bazil Nikitin, Kürtler Sosyolojik ve Tarihi İnceleme, Deng Yayınları, Baran Ofset, İstanbul, 1991, s.344.

<sup>83</sup> Naci Kutlay, İttihat Terakki ve Kürtler, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s.110-113.

Mebusan'ın yeniden açılmasına dayanıyordu. Bu bağlamda İttihatçılar bu hedefin tam manasıyla icrası için Sultan II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi gerektiği hususunda fikir birliğine sahipti. Bunun yanı sıra yürüttükleri muhalefet hareketinde, özellikle İttihatçılarla gayrimüslim unsurlar arasında bir mutabakat olduğundan söz edilemez.

Sultan II. Abdülhamit'in iktidarı tam anlamıyla elinde bulundurduğu bir yönetim mekanizmasında Rum ve Ermenilerin özerklik ya da bağımsızlık güdümlü eylemleri için uygun ortam söz konusu olamazdı. Bilhassa çok iyi bir istihbarat teşkilatına sahip olan Sultan, muhalefetin her türlü hüküm ve faaliyetlerinden haberdar oluyor ve tedbirini alıyordu. Bundan dolayı gerek Rum komiteleri gerekse Ermenilerin eylemlerinde daha rahat davranabilecekleri bir ortamın sağlanması adına Sultan II. Abdülhamit'in durumu ve salahiyeti son derece önemli bir konuydu. Diğer yandan İslam dünyasının Halifesi unvanını taşıyan Sultan'ın yetkilerinin elinden alınması veya tahttan lağvedilmesi Gayrimüslim azınlıkların kendilerince neticeye kavuşturabilecekleri bir süreç değildi. Bu bakımdan azınlıkların İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliğine gitmesi zaruri niteliğindedir.

Etkili bir iktidarı devirmek için oluşturulan bu geniş tabanlı suni koalisyon çalışmaları, içerdeki ve dışardaki siyasi iklimin de uygun olması sebebiyle nihayetine kavuştu. Evvela Meşrutiyet'in yeniden tesisi ve ardından Sultan II. Abdülhamit'in tahttan lağvedilmesi gerçekleşti. "Yapay koalisyon" amacına ulaşmıştı. Ortaklığın temel amacı sonuca ulaştığında ise tarafları bir araya getiren neden de ortadan kalkmış oldu. Bu sürecin sonunda Yahudiler ile Cemiyet arasındaki beraberliğin ana çerçevesiyle sürmesine rağmen Ermeni ve Rum toplumu ile köprülerin atılma belirtileri, Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde doğmaya başlayacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarda söz sahibi olmasıyla yeni bir süreç başlamış oldu. Meşruti sistemin yeniden tesis edilmesinin ardından, daha rahat bir ortam bulan Rum ve Ermeni komitacıları "ayrılıkçı" faaliyetlerini açıkça gütmeye başlamış ve Osmanlılıktan uzakta ulusçu bir politika izleyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı "muhalif" bir tutum sergilemeye başlamışlardı. Rumların ayrılıkçı faaliyetleri dışarda Yunanistan ve Avrupalı devletler, içeride ise Fener Rum Patrikhanesinden destek görmüş, Ermeniler ise Taşnaksutyun ve Hınçak gibi örgütleriyle bölücü bir yol izlemeye başlamışlardı.

Meşrutiyet'in ardından İttihatçıların uygulamış olduğu merkezîyetçi ve Türkçü politika, Türk olmayan azınlıkları da devlete karşı soğutmuş ve bu toplumlarda zamanla "milli kimlik bilincinin" uyanmasına neden olmuştur. Merkezîleşmeyi, meşruti düzen içerisinde yeni bir anlam kazanan Osmanlı idealine ulaşmak için bir ön koşul olarak gören İttihatçıların tezi, anti-tezini doğurmuş ve Müslüman olan Arap, Arnavut, Çerkez gibi azınlıklar da birden bire özel bir dile sahip olduklarını ve Türklerden ayrı bir "millet" olduklarını hatırlamışlardır. Diğer unsurlara nazaran Kürtlerin bu politikaya olan tepkisi biraz daha farklı bir gelişim süreci izlemiştir. Kürt halkının önemli bir bölümü, kendi örgütlerini kurup, devletin bütünlüğü çerçevesince Kürt halkı ve kültürel kazanımları için çabalarken diğer azınlık grupları gibi "ayrılıkçı" bir politika gütmemiş, kendilerine ait bir devlet adına kopma girişimlerinde bulunmamışlardır. Ancak İttihatçıların merkezîyetçi ve Türkçü çizgileri bir devlet politikası haline dönüşerek asimile politikasına doğru evrildiğinde, Kürt toplumu da muhalefete kaymaya itilmiştir.

#### **Kaynakça**

##### **Kitap**

- Ahmed, Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, çev: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 9.Baskı, 2013.
- Aksun, Ziya Nur, II. Abdülhamit Han, Ötüken, İstanbul, 2014.
- Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, 7. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2014.
- Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.
- Alkan, Necmeddin, Selanik İstanbul'a Karşı ( 31 Mart Vakası ve II. Abdülhamit'in Tahttan İndirilmesi), Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Atay, Falih Rıfki, Zeytindağı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2012.
- Avagyan, Arsen, - Minassian, Gaidz F., Ermeniler ve İttihat ve Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya, Aras Yayınları, İstanbul, 2005.

- Aydoğan, Erdal – Eyüboğlu, İsmail (Hazırlayanlar), Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki, Alternatif Yayınları, Ankara 2004.
- Bayır, Yusuf Hikmet, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Birinci, Ali, Hürriyet ve İhtilaf Partisi, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.
- Castellan, Georges, Balkanların Tarihi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- Cemal Paşa, Hatırat 1913-1922, (Yayına hazırlayan: Dr. Ahmet Zeki İzgöer), Nehir Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çelik, Bilgin, İttihatçılar ve Arnavutlar II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu, Büke Yayınları, İstanbul, 2004.
- Davison, Roderic H., Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923, çev.Mehmet Moralı, Alkım yayını, İstanbul, 2004.
- Georgeon, François - Berktaş, Ali, Sultan Abdülhamit, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Halaçoğlu, Yusuf, Ermeni Tehciri, Babiâli Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Hanioğlu, M. Şükrü, Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889 – 1902), İletişim yayınları, İstanbul, 1985.
- Kansu, Aykut, 1908 Devrimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2003.
- Kayalı, Hasan, Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık(1908 1918), 2.Baskı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kerimoğlu, Hasan Tamer, İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Kocabaş, Süleyman, Ermeni Komitacılarının Jön Türklerle İş birliği, Yeni Türkiye yayınları, 2014.
- Kuran, Ahmet Bedevi, İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki, Tan Matbaası, İstanbul, 1948.
- Kutlay, Naci, İttihat Terakki ve Kürtler, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- McDowall, David, Modern Kürt Tarihi, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Nedim, Şükrü Mahmut, Filistin Savaşı (1914 -1918), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.
- Nikitin, Bazil, Kürtler Sosyolojik ve Tarihi inceleme, Deng Yayınları, Baran Ofset, İstanbul, 1991.
- Olsen, Robert, The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925, University of Texas Press, Austin, 1989.
- Osmanoğlu, Ayşe, Babam Sultan Abdülhamit, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- Öztuna, Yılmaz, Osmanlıya Veda (1808-1923), Yakın Plan, İstanbul, 2013.
- Ramsour, Ernest Edmondson, Genç Türkler ve İttihat Terakki, Çev: Hasancan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul, 3. Baskı, 2013.
- Sonyel, Salahi R., Osmanlı Ermenileri, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.
- Talat Paşa, Talat Paşa'nın Anıları, yayına hazırlayan: Alpay Kabacalı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler; II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1998, C.I
- Uçarol, Rıfat, Siyasi Tarihi ( 1789-2014), Der Yayınları, İstanbul, 2015.
- Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987.
- Zeine, Zeine N., Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.

### **Makale**

- Asker, Ahmet, I. Dünya Savaşında İttihat ve Terakki'nin Siyonistler ile Uzlaşma Çabası: Osmanlı-İsraill Birliği Projesi, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries) Cilt: 11, Sayı: 2, 2016, s.79-120.
- Durdu, Mehmet Burak, ‘‘Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri’’, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, sayı:14, 2003, s.293-294.
- Kızıloğlu, Sedat, ‘‘İsraill Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi’’, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı:1, Cilt II, 2012, s.35 – 64.
- Ortaylı, İlber, ‘‘Son Devirde Osmanlı Musevileri’’, Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s.300-302.
- Umar, Ömer Osman ‘‘Osmanlı döneminde Yahudiler'in Filistin'e yerleşme faaliyetleri’’, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, s. 432.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, ‘‘Osmanlı Meclisinde Arap Mebuslar’’, Yakın Tarihimiz, C:I, Sayı:9, 26 Nisan 1962, s.236-272.

### **Derlemeler**

- Osmanlı İmparatorluğunda Ayrılıkçı Arap Örgütleri, Aliye-i Divanı Harb-i Örfisi, Der: Ayşe H. Aydın, Arba Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, Temmuz 1993, s.16–17.